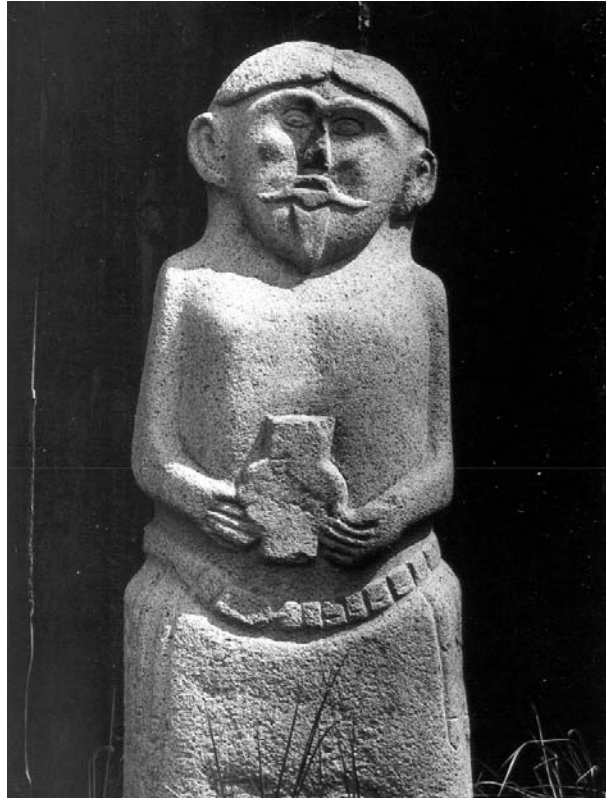

ORSZÁGÉPÍTŐ

ÉPÍTÉSZET KÖRNYEZET TÁRSADALOM
A KÓS KÁROLY EGYESÜLÉS NEGYEDÉVES FOLYÓIRATA

DÉL-SZIBÉRIAI KÉPEK
KÓS KÁROLY-TANULMÁNY
REM KOLHAAS-INTERJÚ
FEHÉREGYHÁZA
MARADÉK SZÉLMALMAINK
GEOBIOLÓGIA

MEGFAGYOTT MUZSIKUS
ÁRNYÉKSZÉK-MELLÉKLET

1999/1

KUNKOVÁCS LÁSZLÓ DÉL-SZIBÉRIAI KÉPEI (szöveg a 40. oldalon)

ORSZÁGÉPÍTŐ

TIZEDIK ÉVFOLYAM

ELSŐ SZÁM

2	Helyes Gábor Szekér László	<i>A Nemzeti Színház helyszíne a Városligetben – Vorgeschlagener Ort für das neue Nationalthater in dem Stadtgarten</i>
4	Rem Kolhaas	<i>Az építész két szeme</i> (Martin Barkhoff interjúja, fordította Gerle Ákos) – <i>Die zwei Augen des Architekten</i> (Interview mit Martin Barkhoff, übersetzt von Gerle Ákos).
6	Dolf Braat	<i>Tervek és épületek – Pläne und Gebäude</i>
8	Kós Károly	<i>Művésztelep programja 1909-ből</i> (Közéletesi Sümege György) – <i>Programm für eine Künstlerkolonie</i> (veröffentlicht von Sümege György)
13	Anthony Gall	<i>Új orvosi rendelő Pesthidegkúton – Neues Ambulatorium in Pesthidegkút</i>
14	Z. Tóth Csaba	<i>Fehéregyháza – Über den Ort der alten Siedlung und Vorschlag für eine neue Denkstätte</i>
22	Pap Gábor	<i>Magánvélemény</i> (Tóbiás Klára szoborterve kapcsán) – <i>Privatmeinung</i> (in Zusammenhang mit dem Denkmal-Vorschlag von Tóbiás Klára)
23	Kovács József	<i>Maradék szélmalmaink – Die gebliebene Windmühle in Ungarn</i>
30	Beke Pál	<i>A szatmári fejlesztőmunka IV. – Entwicklungsarbeit in dem Szatmár-Region, Teil IV.</i>
32	Somlói Lajos	<i>Bevezetés az építészet- és geobiológiába – Einführung in die Bau- und Geobiologie</i>
36	Galántai Ágnes	<i>Ismerjük meg a Szabad Gondolatot – Über das Haus des Freigedankens</i>
37		<i>Hírek – Nachrichten</i>
40	Kunkovác László	<i>Hakaszok és tuvák között – Fotoexpedition in Süd-Sibirien</i>

A Szalbak-kurgán Hakasziaiban, Abakártól nyugatra. Hogy a sírkamrához hozzáférjenek, az egész mesterséges domb földanyagát elhordták a régészek. Így válhat láthatóvá a kurgán peremét alkotó 30-50 tonna súlyú kőszelvények sora. (Kunkovác László felvétele)

A borítón Kunkovác László dél-szibériai felvételei; a részletes leírást lásd a 40. oldalon.
Melléklet: centenáriumi MEGFAGYOTT MUZSIKUS Árnyékszéktechnikai különszám

E számunk a NEMZETI KULTURÁLIS ALAP Iparművészeti Kuratóriumának támogatásával készült

A folyóirat rendszeres támogatói az ORSZÁGÉPÍTŐ Alapítvány és a KÓS KÁROLY EGYESÜLÉS tagszervezetei: AXIS Építésziroda Kft., BOKOR Kft., DÉVÉNYI ÉS TÁRSA Kft., EKLER Építész Kft., É-11 Tervező, Fejlesztő Kft., FARKAS és GUHA Építésztervezők Kft., FELÜLETKÉMIA Kft., FORMA Rt., KÖR Építész Stúdió Kft., KŐSZEGHY Építészet Bt., KUPOLA Kft., KVADRUM Kft., LOMNICI és Társa Kft., MAKONA Tervező Kft., PAGONYY Táj- és Kertépítész Kft., PARALEL Kft., TRISKELL Kft., UNITEF-83 Rt, valamint a SÁROS és Társa Építésziroda Bt. és a B&D Műterem 2000 Bt.

ORSZÁGÉPÍTŐ – a Kós Károly Egyesülés folyóirata. Megjelenik negyedévenként. Kiadja az Egyesület nevében a Kós Károly Alapítvány; postacím: 1074 Budapest, Barát utca 11. Iroda: 1114 Budapest, Villányi út 8. Tel.: 3710-055, 3710-061, Fax: 3710-055 (Novembertől telefon: 2091-174, 2091-173; fax: 2091-174. Bankszámlaszám: 10402166-21629530-00000000 Felelős kiadó: Kampis Miklós. Felelős szerkesztő: Gerle János. Nyomás: VEL Kft., Budapest. – **ISSN 0866-0069** – A lap előfizethető átutalással, vagy az Alapítványtól igényelt csekken, illetve személyesen az Alapítványnál. Egy szám ára: 350 Ft. Előfizetési díj az 1999. évről: 4x250 forint + Budapestre 60, vidékre 67 forint postaköltség számonként. Megvásárolható az Írók Boltjában (Budapest, VI. Andrássy út 45), a Fehérlófia Könyvesboltban (Budapest, VIII. József krt. 36.), a Balassi Könyvesboltban (Budapest, II. Margit u. 1.) és a Lord Extra Kft könyvesboltjában (Hódmezővásárhely, Andrássy út 5-7.)

Helyes Gábor – Szekér György

A NEMZETI SZÍNHÁZ HELYSZÍNE A VÁROSLIGETBEN

„Csupán egy titkot ismerek, hogy az embert a rosszá válástól megóvjuk – a szívét kell megvédeni a gyöngeségek ellen.” –
Schiller: A színpad, mint morális intézmény

A Nemzeti Színház XX. századi építéstörténetének talán utolsó jelentős fordulópontjához érkeztünk. A kormány döntött arról, hogy az Erzsébet téren mégsem épül fel a Nemzeti Színház. Az eddig elhangzott nyilatkozatok szerint a színház a Városligetben fog felépülni – többet még nem tudunk most, 1999 január végén. A kialakult helyzetben előítéletektől mentesen, de a múlt hibáiból okulva kerestük a megfelelő helyszínt. A Városliget a nemzet díszparkja, a város közepén fekszik, szabadidős és művészeti intézményeivel megfelelő helyszín lehet az építendő Nemzeti Színház, a fővárosi és vidéki színházlátogatók számára. De nem mindegy, hogy melyik része.

A Dózsa György út alkalmatlan helyszín

Rossz beidegződés, és újabb tévedés lenne az ötvenes években mértéktelenül kiszélesített Dózsa György út mellé építeni az ezredforduló színházát. Ezt az utat a XX. századi diktatúra egyik szimbólumának tekinthetjük; az individuális szabad szellem ellentétéként a személytelenné tett tömeg kötelező felvonulásának volt a színhelye. Ezt a *szellemi terhet* az út máig hordozza, amit nem a Nemzeti Színház hivatott feloldani. A jelenleg parkolónak használt, betonnal burkolt, kietlen térségről egykor a május elsejei felvonulások miatt kivágták az ősfákat, elbontották a Regnum Marianum templomot és a Városligeti Színkör épületét. Fájó, mesterséges úr támadt a város e pontján. Bár látszólag elegendő szabad építési terület áll rendelkezésre, a színházat mégsem itt, e zajos, emlékektől megerterhelt helyen kellene megépíteni. Ezt a helyet meg kellene váltani, a sebeket be kellene gyógyítani – fákat telepíteni, parkosítani, az eredeti *Rundót* helyreállítani. A nemzet színházát nyugodt, méltóságteljes környezetben kell felépíteni, olyan helyen, melyen *áldás van*.

Széchenyi négy alapkövetelménye

Széchenyi Duna-parti színháza nem tudott megszületni, és ez a gondolat 165 éve itt kísért, a város különböző pontjain időről-időre felbukkanva, várva a megtestesülést. (Kár volna most felsorolni az elvetelt megoldásokat). Az eredeti gondolatokat azonban nem árt felidézni. Széchenyi István a színházzal kapcsolatos feladatokat négy csoportba sorolta:

- *a színház helyének helyes megválasztása.*
- *„Egy lépés se tévessék még kezdetére is, míg elegendő*

somma egybe nem folyt.”

- *A begyűlt pénzek megfelelő kezelése.*
- *„Ne bízzuk a dolog practicaai kivitelét olyanokra, kiknek e' részben csak éretlen theoriat ismereteik vannak, hanem kik e' részben practicusok is”.*

A sorrend tehát a következő: Szellemi, politikai, gazdasági döntések és a megvalósítás. Most újra a helykiválasztásnál tartunk, mely szellemi kérdés (nem gazdasági és nem politikai). A Nemzeti Színházon, mintha évszázados átok ülne. Az eddigi történet során bebizonyosodott, hogy a színház eszméje csak szabadságban tud megszületni. A szabad gondolatokat az individuumok hordozzák, szellemi kérdésekben nem segítenek a bizottságok. A színház belső szellemi integritását viszont folyamatosan védeni kell. Ez képezi az állam feladatát.

A kiegyensúlyozott működéshez Széchenyi mind a négy feltételének teljesülnie kell. A rossz helykiválasztást azonban már nem lehet később kiigazítani - volt rá példa rengeteg. Ezért tartjuk szükségesnek most a - voltaképpen kézenfekvő – megoldási lehetőségre rávilágítani.

Vízparti Nemzeti Színház

Javaslatunk szerint – városligeti elhelyezés esetén – a Nemzeti Színház megfelelő helye az Andrassy út tengelyének meghosszabbításában, a millenniumi emlékmű mögött, a Városligeti tó partján, a Vajdahunyad várával (az egykori Széchenyi szigettel) átellenben lenne.

A múlt század fordulójára alakult ki a nagyszabású városépítészeti együttes, a mai Hősök tere és Andrassy út, mely a magyarság XX. századi sorstörténetének jelképévé vált. Budapest legszebb útja a kulturális élet főtengelye. A két kilométer hosszú útvonal változatos formáival, tereivel, a Liget felé egyre könnyülő beépítésével gyalog vagy járművön egyaránt lenyűgöző rávezetése lenne az új Nemzeti Színháznak.

A Hősök tere szakrális tér, a magyar múlt és azonoságtudat jelképe. A nemzeti szempontból sorsdöntő gyűlések és események helyszínén a szabadságért folytatott évszázados harcok hősei néznek ránk. Ők képviselik a magyarság ezeréves történetét, melynek szellemi alapja maga a magyar nyelv. Ehhez a térhez méltán kapcsolódna a Nemzeti Színház, mint a nyelv megszentelt otthona.

Talán merész gondolatnak tűnik a millenniumi emlékmű mögé tenni a színházat, pedig nagyon is indokolt a hely. A Városligeti tó úgy határolja el a színház helyszínét a Hősök terétől, hogy az új épület nem hatna zavaróan a tér kényes építészeti egyensúlyára, miközben kiemelkedő tömege révén az Andrassy út vizuális továbbvezetésével mégis megjelenhet a kompozícióban.

A nemzet színháza nem pusztán egy a magyar színházak közül. Centrális, városias elhelyezést követel, legyen rajta a város fő útjén. Az Andrássy úti tengely miatt ez a hely a Városliget közepe, melyet karéjban reprezentatív középületek vesznek körül. Ez a pont lelki értelemben még a városközpont része, amit a földalatti vasút közeli megállója is alátámaszt. Ugyanakkor a belvárosban megvalósíthatatlan módon itt ősfás, vízparti környezetben, szabad kialakítással, építészeti kötöttségek nélkül lehet építeni. A szél, víz, levegő közelsége a nézőket megnyugtatja, a hétköznapi gondolatoktól megtisztítja, a katarzis hatását elmélyíti. A színház, mint a szív a testben, megszentelt szerepét így tudja teljesíteni.

A Nemzeti Színház morális intézmény

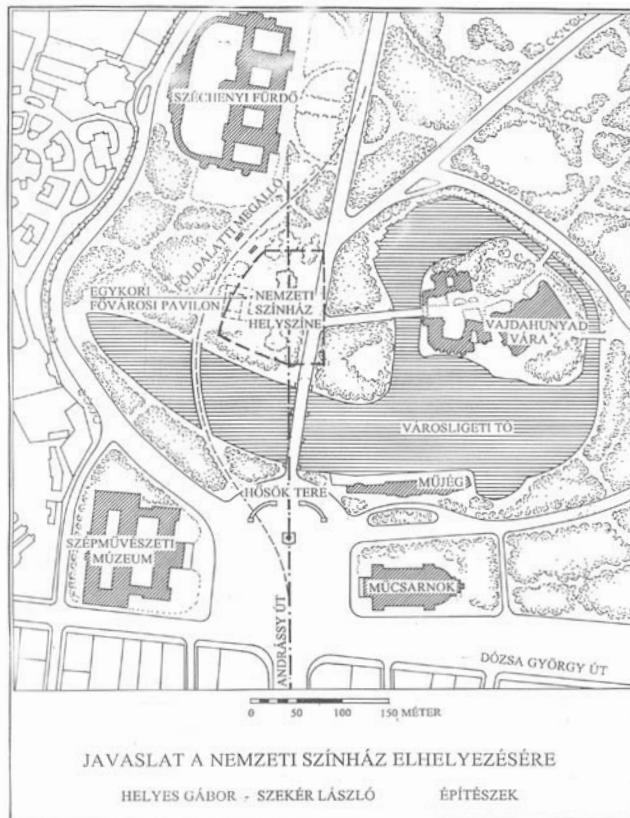
A száraz intellektualizmus és a durva anyagiasság között működhet egy egyensúlyt tartó lelki terület, amit Schiller az esztétikai ember alapösztöneeként a játékban talált meg. Így lehet a színház eme legmagasabb rendű emberi tevékenység, a játék otthona. A Nemzeti Színháznak fel kell emelkednie a Színház eszméjét legpontosabban megfogalmazó schilleri gondolathoz: a színház morális intézmény, mely gyógyító hatását az emberi lélek középpontjára, a szívre kell, kifejtse. A Liget jellemző közintézményei, az Állatkert, a Vidámpark és a Cirkusz mind a gyermeki felszabadultságot hivatottak szolgálni. Ez az eredendő játékos hangulat finoman oldani tudja a Hősök terének pátozát, így egyfajta egyensúly jöhet létre a „nyelv temploma” és a színház, mint a társas szórakozás intézménye között.

Jövőkép

A Városliget szóban forgó közepe jelenleg lepusztult park, csenevész fák és bokrok találhatók a szemetes, méltatlanul elhanyagolt térségen, melyet zajos, araszolós autós útvonal vág ketté.

Nem nehéz elképzelni, milyen lenne az itt felépülő színház. A város felől földalattival érkező közönség számára a tóparton egy kissé előrehozott új megálló nyílik Nemzeti Színház megálló, melytől fedett előtető vezet a főbejáratig. A gyalogszerrel érkezők a tó fölött átívelő hídon keresztül közelítik meg a színházat. Már a Kodály Köröndtől látni az Andrássy út tengelyében, Gábrriel arkangyal alatt emelkedő színházi kupolát. A Széchenyi Fürdő előtti szabad térségen kialakított központi autóparkoló napközben az Állatkerti utat tehermentesítve a Liget intézményeit, esténként pedig a színházat szolgálja. Érdeemes kicsit korábban érkezni, és negyedórát-félórát sétálni a színház körüli parkban, a felújított és rendbe hozott tó partján gyönyörködni a vízimadarakban, a csónakázókban vagy korcsolyázókban, a sétálóknak, a budai hegyek panorámájában, az impozáns középületek (Műcsarnok, Szépművészeti Múzeum, Széchenyi-fürdő, Vajdahunyadi vár) körvonalaiban – ezzel is ráhangolódva az előadásra. A művészeti intézmények összpontosított elhelyezkedése megkönnyíti az emlékezetes színházi napok, művészeti fesztiválok megrendezését.

A színház napközben is fogad látogatókat. Legnagyobb színészeinkre emlékezhetünk a Magyar Színházi Panteonban, ahol a legkorszerűbb technika segítségével

ismerkedhetünk meg a magyar színháztörténetével, kiemelkedő egyéniségeivel és előadásaival. Ugyanitt található a kortárs magyar színháztörténet információs központja, ahol vidéki és határokon túli előadások hangképes anyagait tekinthet meg az érdeklődő.

Előadás után nem kell sietve és tülekedve, föld alatti parkolóba araszolva elhagyni a helyszínt: a tóparti sétával az előadás utóhangjai csendülnek fel. (Ragyogó éttermek, kávéházak, hangulatos kisvendéglők is vannak a közelben).

A színház megépítésével végre megszűnt a Kós Károly sétány átmenő autós forgalma, mely régóta szennyezte a környezetet. Az elhanyagolt autópályát helyett értékes díszpark épült. Az amúgy is állandóan eldugult forgalmat elterelték, a felszabadult utat a sétálóknak, pihenni vágyóknak, családoknak, gyerekeknek adták vissza. (A Földalatti nyomvonalának 1973-as átépítése óta semmilyen korszerűsítés nem történt a környéken, így a színház megépültéig a környezet méltatlan állapotba süllyedt.) Az építkezéshez ősfákat nem kellett kivágni, mivel ezen a helyen állt az úgynevezett Fővárosi Pavilon, melyet a II. világháború után lebontottak.

Látogatóinknak feltétlenül megtekintendő nevezetességként ajánlhatjuk az új Nemzeti Színházat. Meg kell csodálni kiegyensúlyozott és kifejező formáit, a tóig kifutó teraszán egy kávét el kell fogyasztani. A Nemzeti előtt óra áll, amely alatt a szerelmesek találkozhatnak. A színház a játékról, az előszóról és személyes jelenlétről szól.

1999. február 9.

(Beadvány Schwajda György kormánybiztoshoz; a helyszín kijelölésénél nem vették figyelembe)

AZ ÉPÍTÉSZ KÉT SZEME

– interjú Rem Koolhaas az INFO3 1998 decemberi számából –

Rem Koolhaas igazi világpolgár. 1944-ben Rotterdamban született, négy évig Indonéziában járt a helyi iskolába. Volt újságíró, forgatókönyvíró, aztán érdeklődése az építészetre fordult. Delirious New York című könyve új fényt vetett századunk feltornyosodó városigászainak példaképére. Miközben Európában egy jövőbeli építészeti koncepciókat tervezgettek, a túlnépesedett városok valósága alig tudatos akaratok delíriumos összekapaszkodásából keletkezett. Koolhaas ez a könyv tette híressé. Egy további munkájában is kifejtette, hogy a technikai városban, amit a klasszikus racionalizmus csúcsának szoktak tekinteni, valami egészen más ölt alakot. Leírja a csoportoszelem-szerű erőket és intelligenciákat, melyek félretolva a hagyományos európai esztétikai és tervezői normákat olyan integrációs és koordinációs teljesítményeket hoznak, amelyek a korábbi, tudatos koordinációval nem lehetségesek. Azt javasolta, hogy a Bigness és a Generic City fogalmait pozitív módon közelítsük meg. Azt az idegenkedést, amelyet Koolhaas gondolatai kiváltanak, többben úgy fogják fel, hogy az Piranesi börtönképeivel áll összefüggésben, amelyeket Koolhaas példaképeinek tartanak. Meg akartam tudni, valóban így áll-e a dolog.

Martin Barkhoff: Gyakran olvasni, hogy az inspiráció egyik forrása az Ön számára Giovanni Piranesi az ő fantasztikus börtönrajzaival. Ez legenda vagy valóság?

Rem Koolhaas: Nagyon érdekel a római városépítészet. A harvardi professzori állásom keretében az utolsó években egy-egy kutatási feladaton dolgoztunk a diákjaimmal. Az első a Kelettel foglalkozott. Azt a gyors változást tanulmányoztuk, amellyel az új kínai óriásvárosok keletkeznek. A második évben azt vizsgáltuk, hogy Nyugaton milyen hatással van a kereskedelem győzelme a mindennapi életre? Hogyan változik át a város a kereskedelem növekvő uralmával. Aztán Afrikára irányítottuk a figyelmünket, például olyan városokra, mint Lagos. Hogy lehetséges, hogy ezek a városok mindig nőnek, miközben az infrastruktúrájuk szétesik? Engem a növeke-

A hágai Holland Nemzeti Táncszínház előcsarnoka, 1987

dés és szétesés összefüggése érdekel. A szétesésnek ösztönző hatása van a növekedés számára. Negyedszerre a régi Róma felé fordultunk. Hogy tudtak a rómaiak viszonylag kevés pénzből fenntartani egy világvárost? A rómaiaknak sikerült nagyon szerény eszközökkel csodálatraméltó nyilvánosságot megteremteniük. Ilyen viszonylatban érdeklődöm Piranesi iránt. Ő a római Fórumról készített rekonstrukciós rajzokat, részben archeológiai alapon, részben a saját fantáziájából merítve. Ismeri ezeket? Piranesi mint archeológus érdekel engem, a börtönök nem érdekelnek.

Martin Barkhoff: Hogy éli át egy építmény szellemi dimenzióját?

Rem Koolhaas: Minden, ami ma készül, kevésbé tűnik bőbeszédűnek, mint a régi épületek. Forma és kifejezés terén egyaránt elszegényedés van. Ez kínos probléma, ami az egész építészetre érinti. A posztmodern és a dekonstruktivizmus a maguk módján próbálják meg ezt az állóvizet áthidalni. De a posztmodern esetében ez csak szomorú bizonyítéka annak, hogy már sokminden elvesztette a jelentését. A dekonstruktivizmus pedig az apokalipsziszt engedi szóhoz jutni, nem pedig valami konstruktív. Mindkettő kitérít az építészeti lehetőségeit és a megoldást új utakon lehet keresni. A modernizmus számunkra mérgezett örökség volt, egy utópikus éthosz és egy formailag halott nyelv értelmében.

Martin Barkhoff: Honnan veszi a bátorságot és az optimizmust, hogy rábízsa magát a modern városokban zajló drámai felépítő és leromboló folyamatokra, hogy lemerüljön a modern város perisztaltikájába?

Rem Koolhaas: Túlbecsülés a bátorság és az optimizmus szavakat használni. Az én karakteremben, talán pontosabban, a kényelemszeretemben felismerem egy polaritást. Bennem egy rész a meglévőt találja érdekesnek, elfogadja a világot olyannak, amilyen és itt van a másik, az építész, aki meg akarja változtatni a meglévőt. De nincs bennem a narcisztikus kényszer, építészként mindent megváltoztatni. Például nem tekintem saját munkám manifesztumának, ha az ázsiai városokat tanulmányozom és leírom. Ezt az építész szerepemtől függetlennek látom. Csak megállapítom a valóságot. Ez nem az optimizmusnak vagy a bátorságnak egy formája. Természetesen polemikus vagyok a leírásaimban és irritál (Nyugaton) a konszenzus és a öntudatlan meghajlás a Nyugaton létező előtt. Ha ez ilyen mennyiségben létezik, akkor tudnunk kellene, hogy miért létezik. Abban a megegyezésben, amiben az emberiség 80 százaléka hibázik, én nem szeretnék osztozni vagy azt támogatni.

Martin Barkhoff: Milyen viszonya van a gravitációhoz?

Rem Koolhaas: Ez végülis valami tudattalan. A jogot fenntartom magamnak, hogy ezt a területet tudat alatt tartassam. Minden ami beburkol, nyomaszt, összeszorít. De a gravitáció fenyegetésének ellen akarok állni. A tartószere-

kezet a terv lelki mondanivalójának fontos eleme kell, hogy legyen, hogy ezzel több szabadságot hódíthassak meg. Minden a szabadságról szól, a gravitációtól való szabadságról.

Martin Barkhoff: Nem lehet a gravitációt szeretni is?

Rem Koolhaas: A bordeaux-i ház emlékműve is a gravitációnak. Folyamatos birkózás a nehézségi erővel. Bordeaux-ban sikerült a gravitációt két vállra fektetnem. De az is nyilvánvalóvá válik, hogy milyen erősen tartja magát.

Martin Barkhoff: Mi érdekli Steiner munkásságából?

Rem Koolhaas: Az antropozófiát régen ismerem. A testvérem Waldorf-iskolába járt. Én magam sok antropozófussal kötöttem ismeretséget. Az antropozófus építészet mindig is lelkesített, a Goetheanumot már azelőtt ismertem, hogy építész lettem volna. Amit érdekesnek találok, az az, hogy volt bátorságuk nem mindig a funkcionálisnak adni az utolsó szót, hanem a pszichológiai mondanivalónak. A történelemben van egy hullámmozgás. Bizonyos impulzusok jelentkeznek, amelyek azután banálissá válnak; manapság a banalitás túladagolását kell elszenvednünk. Emiatt különösen fontos a másik oldal.

Martin Barkhoff: Van olyan steineri gondolat, ami Önnek különösen fontos?

Rem Koolhaas: Inkább érzelmi rezonanciák: hogy például nagyon sok betont használt, de ez mégsem néz ki valami keménynek, inkább valami folyékonynak, ami szilárd formát nyert. Én olyan kultúrából jövök, amelynek jellemző szereplője Mondrian, aki egyszerre volt matematikus és misztikus is. Ebből következett számomra a vonzódás Steinerhez és egy különbségtétel.

Martin Barkhoff: Gondolja, hogy Steiner misztikus?

Rem Koolhaas: Nem, Steiner egyáltalán nem misztikus.

Martin Barkhoff: Hogy különbözteti meg a lelki dimenziót a misztikától?

Rem Koolhaas: Nem kell, hogy bármi közülük legyen egymáshoz. Olyan világban élünk, ahol a derékszög az alfa és az ómega. Steiner a derékszögből indul ki, hogy valami egészen mást csináljon. Ez érdekes találkozás volt.

Martin Barkhoff: Kedveli Berlint?

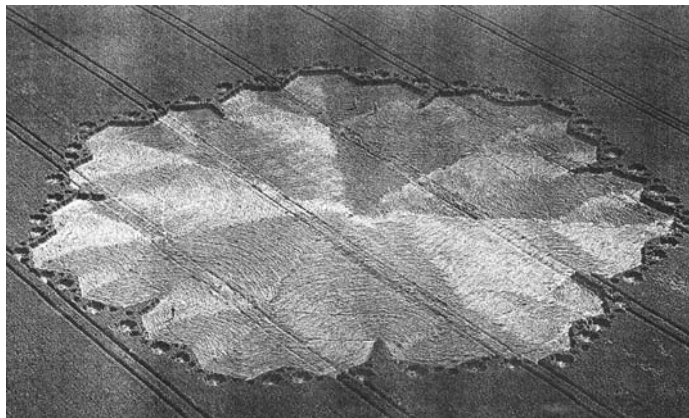
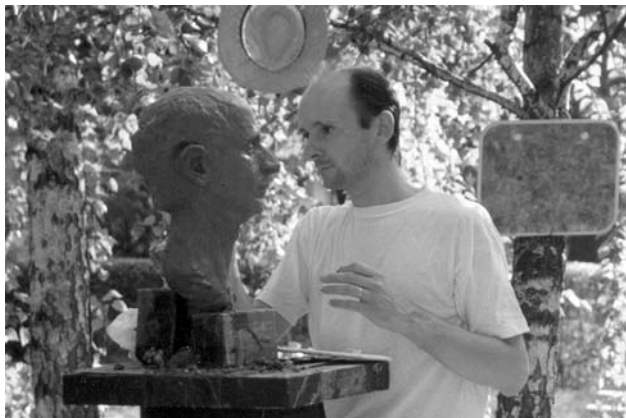
Rem Koolhaas: Rendkívül szoros kapcsolatom volt Berlinnel. 1969-ben kezdődött, amikor először voltam a városban. Egyetemistaként egy épületet kellett tanulmányoznunk. Mindenki más Görögországba ment, én a berlini falhoz. A fal az építészet lényeges része. Fájdalmas volt látni, hogy egy falnak ilyen káros befolyása lehet. Aztán pályázatokon vettem részt, a Nemzetközi Építészeti Kiállításon (IBA) is. Ennek az volt a célja, hogy a várost újra helyreállítsák. Már akkor megvolt az a gondolatom, hogy a szétesés és a rombolás fontos része a város egész életének. A város pusztulásával együtt kell élni, figyelembe kell venni és ennek megfelelően kell dolgozni. Például a város közepén inkább beépítetlenül kellene hagyni egyes területeket, mintsem felépíteni a Serra-Eisenmann emlékművet. Így ültem én a 90-es évek elején a Stimmannzsüriben, ahol kemény összeütközések zajlottak. Körülbelül minden nyolc évben átéltem egy fontos epizódot Berlin életében, ezért a város már mintegy harminc éve meghatározó élmény számomra.

Dall'Ava-villa, St. Claude, Párizs, 1991 – A képeket Rem Koolhaas és Bruce Mau *S,M,L,XL* című, az Office for Metropolitan Architecture és Koolhaas műveit ismertető kötetből kölcsönöztük.

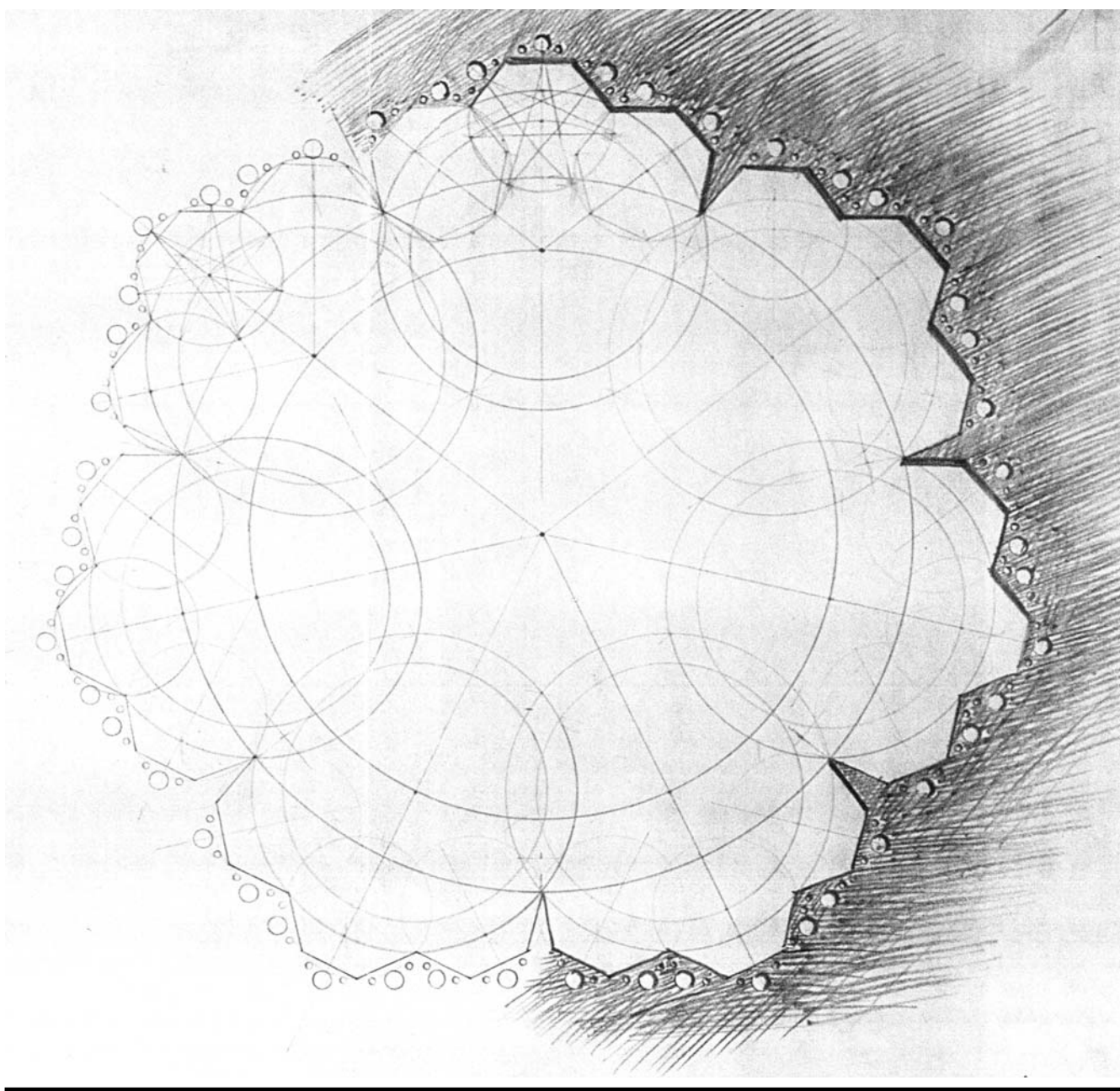
Martin Barkhoff: Egyedül érzi-e magát az építészek körében az elmúlás iránti érzékével?

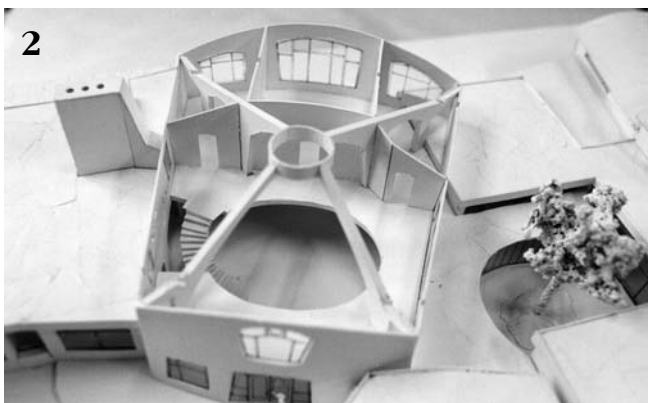
Rem Koolhaas: Igen, azt hiszem, hogy két szemre van szükségünk ahhoz, hogy a valóságot teljes egészében lássuk. Építésként egy szemünket használjuk, amivel azt látjuk, hogy hol kell valamit csinálni. Mind csak változtatni tudunk, és nem tudjuk úgy hagyni a dolgokat, ahogy vannak. Olyan progresszív módon vagyunk programozva, hogy nem tudjuk elviselni, hogy *ne csináljunk* valamit. *(Legutolsó Lausanne-i műegyetemi előadásán Luigi Snozzi, svájci építész megkérdezte a teremben ülő diákokat, mire gondolnak, ha séta közben váratlanul egy óriási fa bukkan fel előttük. Olyan dús levelű, hatalmas fa, amelyet még soha nem láttak. Az egyik hallgató az ágak közül leszűrődő madárcsiripelésre gondolt, a másik a fényjátékára az ágak között. Volt, aki a széndioxidot oxigénné alakító klorofillt említette, megint más a levegő szennyezettségét. Többen szerettek volna elüldögelni a fa árnyékában. Snozzi azt mondta, hogy aki nem arra gondol, mennyi jó gerenda és deszka kerülne ki ebből a hatalmas fából, az jobb, ha nem megy építészeknek. – a fordító, Gerle Ákos megjegyzése saját élménye alapján)* Ez nagy kár. A másik szemünkkel azt látjuk, hogy mi van. Én mindkettőt használni akarom. Emiatt megyek Afrikába, feldolgozni, hogy ott mi történik. Van egy megérzésem, hogy más is történik, mint csak az elnyomorodás. Esetleg egy év múlva már pontosabban tudom, hogy mi.

DOLF BRAAT

Mint 1998/3-as számunkban hírt adtunk róla, 1998 július 29-én elhunyt Dolf Braat építész. Utolsó napjaiban a július 9-én keletkezett Alton Barnes-i gabonakör geometriájának megszerkesztésén dolgozott. Ezt a rajzot, és a túldoldalon látható fényképeket, építészeti munkásságának néhány dokumentumát felesége küldte meg szerkesztőségünknek.

1. Farm – diplomaterv modellje, 1988; 2. Den Bosch – Waldorf-iskola bővítésének makettje, 1994; 3. Tihanyrév, családi ház, 1989-90; 4. Bergen op Zoom – szülei lakóháza és annak bejárata, 1996; 5. Loenen – festő műteremháza építés közben a modellel és a kész ház, 1997.

KÓS KÁROLY MŰVÉSZTELEP-PROGRAMJA – 1909

Érdeklődő, Kós Károlyt a kecskeméti művészteleppel összefüggő kérdésekről faggató levelemre az alábbi választ kaptam:

Sümegei György úrnak

Folyó hó 17-én kelt érdeklődő levelére, sajnós a válaszból aligha több a semminél.

A háború előtt – emlékezetem szerint 1910 táján – csakugyan jártam (először és utoljára) Kecskeméten Jánszky Béla kollégámmal együttesen és pedig Kada Elek polgármester meghívására, aki valamilyen javaslatot kért tőlünk a város által megvalósítandó Művésztelep építészeti megoldásait illetően.

Kecskeméttel kapcsolatosan csupán ennyi a mondani valóm, mert egyéb elfoglaltságaim miatt a továbbiakban kikapcsolódtam ebből a munkalehetőségből. Azt még tudom, hogy Jánszky barátom hamarosan megbízást kapott művésztelepi épületek tervezésére, melyek tudtommal fel is épültek. Hogy Jánszky Kecskemét számára ezeken kívül is tervezett volna épületet (vagy épületeket), nem tudom s azt sem, hogy kívülre Kecskemét számára a századforduló körül kik terveztek még megemlékezésre méltó épületeket, s ezekből melyek valósultak meg.

Több mondanivalóm nem lévén, a levelében jelzett érdekes és értékes kutató munkájához őszintén jó sikert kívánva.

*szívesen üdvözlöli
Kós Károly*

Kolozsvár, 1977.V.26.

A kecskeméti művésztelep történetét kutatva természetesen hittem Kós Károlynak. Egy évet ugyan tévedett (68 év távolaból!), de egy helyi újsághírben végül is megtaláltam, hogy 1909, október 27-28-án többedmagával (Iványi Grünwald Béla, Vedres Márk, Jánszky Béla, Olgay Ferenc, Szivessy Tibor) járt Kecskeméten. A levélváltás óta több, mint két évtized eltelt s én is befejeztem, összegeztem mindazt, amit a kecskeméti művésztelepről megtudtam (*A kecskeméti művésztelep és alkotóház*, Új Művészet Kiadó, Bp. 1996.). Könyvem megjelenése után fél ével nem kis meglepetésemre – és öröömre persze – megjelent Kós Károly alábbi, a kecskeméti művésztelephez írott programja (*Művészettörténeti Értesítő*, 1996/1-2). Kós akkor – 1909-1910-ben – Györgyi Dénes építész kollégájával dolgozott együtt. Néhány közös épülettervet jegyeznek, s ezt az írást, amelynek nemcsak elsőszámú, hanem kizárólagos fogalmazóját is Kós Károlyban látom. Stíluskritikai alapon és azon kiforrott elvek mentén is, amelyek szerint szinte mélyebb elemzést kapunk a művésztelepek hasznáról – ugyancsak Kós Károlyra ismerhetünk.

Kós *Életrajzom* című, 1968. június 1-én keltezett írásában így jellemzi építészeti törekvéseit, amelyekkel szer-

vesen egybehangzóak a kecskeméti művész telep-program releváns elemei: *... a korszerű építészet magyar stílusváltoza tát a magyar építőhagyományok alapján és a magyar nép építőformáló gyakorlata szellemében igyekeztem kialakítani. De ez nem volt az én találmányom, mert már az angol Ruskin és Morris építész-tanítványai és a finn Saarinenék ezen az alapon formálták nemzetük új építőstílusát, és Bartók meg Kodály is ezeken az alapokon építették a korszerűen új magyar zene épületét.*

A Kós és Györgyi építészektől alírt kecskeméti levél és program azt is jelzi, hogy ők maguk is résztvettek volna a kecskeméti művésztelepi munkában, ők is csatlakoztak – ha rövid időre is – a kecskeméti művésztelephez. Így a dolog számukra nemcsak művészeti jelenségként, hanem egyúttal egzisztenciális is fölmerül. Élesen tesz föl a kérdést: mi lesz a kecskeméti terv eredménye? Kétkedésüket alátámasztják: *a szolnoki festőkolónia meddőségét emlegetik; azt, hogy a nagybányai kolónia most bomladozik, a gödöllői nagy nehézségek között és állami támogatás mellett tud csak bajaival megküzdeni.*

Mi tehát a kolóniaalapítás sikerének és fennmaradásának a biztosítéka? – tesz föl a kérdést. Erre felel két axiómaszerű állításuk: 1. Művészkolóniát mesterségesen csinálni és fenntartani nem lehet; 2. Ha szükségszerűen keletkezik (...) művészegyesülés, akkor az fenn is marad mindaddig, míg szükségessége fennmarad. Az 1. pont vonatkozhat a Magyarországon ezideig keletkezett és részben még fennálló kolóniákra. A 2. pontot illusztrálja (...) külföldön a Wiener Werkstätte, a darmstadti, worpswedei kolónia, részben a glasgowi Mackintosh-csoport. Művészegyesülést két fontos ok hozhat létre: művészi forrongás, amikor hasonló gondolkozásúak (rendesen a kisebbség, fiatalság) társulnak, hogy együttesen harcolva új eszméikért, azokat könnyebben győzelemre vihessék – ilyen Nagybánya. Másik ok gazdasági lehet, s szerencsés, ha a kettő együttesen jelentkezik. Nagybányához még hozzáfűzik: az együttes föllépés, a közönség s a kritika meghódítása megtörtént, az eszme diadalmaskodott, de megszűnt a forrongás, a kiválás oka. *Nagybányára ma, a régi értelemben nincs szükség* – fogalmazzák meg élesen, kendőzetlen őszinteséggel. *Szolnokot mesterségesen alapították, és mesterségesen táplálják, ... amelyik percben Kriesch Aladár otthagyja Gödöllőt, megszűnik művészeti fogalom lenni.* Kós – mert hiszen valószínűleg nagyrészt ő fogalmazta a tervezetet – utal arra is, hogy *a művészet mindenkié, nemcsak a kiváltságos osztályok kiváltsága.* A megszületett modern iparművészet sokféle terméke *a tömegek számára szükség lett. Megszűnnek a mesterséges korlátok, leomlanak az építészet, a szobrászat és a festészet közé fölléptet választfalak.* (...)

A művészet visszatér igazi feladatához, az alkalmazhatósághoz: A művészet-fejlődés lendítőként jelzik a konkurencia megjelenését a versenyképessé tett termelést, a művészet decentralizálásának megerősödése: *A harmóniában együtt dolgozó egyesülés-ekben, műhelyekben építész,*

szobrász, piktör együtt, egy célért, de szabadon dolgozik.

Ország/ország-rész/város művészete akkor fejlődhet ki, erősödhet meg és terjedhet, ha a népe fogyasztója lehet a művészi termelésnek, vagyis ha a művészi fogyasztó képesség arányban áll a művészi termeléssel. Kósék ezen megdönthetetlen axiómájukat a tervezet hátralévő részében konkretizálják, kecskemétesítik. A polgár igényeiből kialakuló művészeti szükségletek jelentkezésének sorrendjéről beszélnek: a házat először megépítteti a polgár, s csak azután fordul lakberendezési és lakásdíszítési (szőnyeg, kerémia) kérdések felé.

Végző tanulságul említik: *építészeti, szobrászati, piktúra együtt dolgozván, meglehet a reménység arra, hogy a telep nem lesz meddő kísérletezés, de eredményezhet értékes, speciálisan kecskeméti ízű művészeti irányt.* Ha és amennyiben, ahol és amikor a művészi szükség és a gazdasági szükség megtalálta egymást – szerves fejlődésű műhelyalakulat tevékenykedhet. Kósék terve az építészeti, a művészeti együttműködésre helyezi a hangsúlyt. Művésztelep-kritikája pedig éles, szinte példаланul illúziómentes.

Budapest, 1909. november 16.

Nagyságos Polgármester Úr!

E levélhez mellékeltem egy kissé talán hosszú írást küldünk Nagyságodnak, melyben lehetőleg mindent elmondunk, amit a kecskeméti művésztelepre vonatkozóan szükségesnek tartunk elmondani úgy a mi szempontunkból, mint a város szempontjából. Ha talán nem egészen irodalmilag mondjuk el azt, ami a szívünkön fekszik, akkor kérjük elnézését, nem vagyunk íróemberek, sem szónokok. De azt hisszük, azt reméljük, hogy, ez írásunkból Nagyságod és Nagyságod által a város megismeri gondolkodásunkat, hitvallásunkat: megismer minket. És ezt mi szükségesnek tartottuk, mielőtt véglegesen lemegyünk új otthonunkba.

Nagyságodnak jóindulatába ajánlva magunkat vagyunk igaz tisztelettel.

Kós és Györgyi építészek

TERVEZET

Nagyságos Polgármester Úr!

Még nincsen három hónapja, hogy Iványi Grünwald Béla festőművész Nagyságodhoz és Kecskemét városához kérelmet intézett, melyben elmondja egy Kecskeméten létesítendő művésztelep tervét és ehhez Nagyságodnak és Nagyságod által a városnak a támogatását kéri.

A kérelemben, illetőleg a memorandumban két művész letelepedéséről volt egyelőre szó, kik közül az egyik festőiskolát, a másik iparművészeti műhelyt, illetőleg grafikai iskolát vezetne. De már akkor jelezte volt a memorandum, hogy valószínűleg csatlakozni fognak a telephez más művészek is. Azóta valóban csatlakozott a Firenzéből hazatérő képfaragóművész: Vedres Márk, Olgyai Ferenc festőművész és két építész: Györgyi Dénes és Kós Károly.

Nagyságos Polgármester Úr! Amikor a Kecskeméten alakulandó szabad művészkolónia híret a művészek és a műszerető érdeklődők először meghallották, rögtön azt

kérdezték: mi lesz ennek a tervnek az eredménye? És legtöbben, még a fanatikusok is csak kételkedve mertek a telep lehető sikerében bízni. Ha végigtekintünk az országban és a külföldön ez ideig keletkezett művésztelepeken és művészi egyesületeken, akkor ezen a kételkedésen nem is csodálkozhatunk. A szolnoki festőkolónia meddsőségét ismerjük, a nagybányai kolónia most bomladozik, bár ez csodálatosképpen eléggé egészségesen élt sok ideig. A gödöllői művészkolónia nagy nehézségek között és állami támogatás mellett tud csak bajaival megküzdeni, és ha meg nem változnak egyhamar a viszonyok, akkor megszűnik, felbomlik. Miért?

Ha a külföldi kolóniákon és egyesületeken végigtekintünk, akkor megkapjuk erre a választ, mert ott vannak egyesületek, amelyek igazi sikerek felmutatása mellett életképességüket is bebizonyították. Két tételben foglalhatjuk össze egy művészkolónia alapításának sikerét és fennmaradásának biztosítékát:

1. Művészkolóniát mesterségesen csinálni és fenntartani nem lehet.

2. Ellenben, ha valamely okból *szükségszerűen* keletkezik valamely művészegyesülés, akkor az fenn is marad mindaddig, míg szükségessége fennmarad. Az 1. pont vonatkozhat a Magyarországon ez ideig keletkezett és részben még fennálló kolóniákra. A 2. pontot illusztrálja a külföldön egy sereg kolónia, vagy társulás, vagy egyesülés: így a Wiener Werkstätte, a darmstadti kolónia, a worpswedei kolónia, részben a glasgow-i Mackintosh-csoport stb.

Művészegyesülést két fontos ok hozhat létre: valamely forrongás, amikor is hasonló gondolkozásúak (rendesen a kisebbség, a fiatalok) társulnak, hogy együttesen harcolva új eszméikért, azokat könnyebben győzelemre vihessék, vagy gazdasági okok, valamint – és ez a legigazibb – amikor mindkét ok együttes hatása alatt születik meg a művészegyesülés. Művészeti forrongás hozta létre a nagybányai egyesülést. A szecesszió mint ahogyan általánosságban nevezték – szükségszerű követelése volt, hogy a hasonló gondolkozásúak, a forradalmárok, különváljanak és együttes munkával, együttes fellépésükkel hódítsák meg a kritikát és a közönséget. Szükségszerűen hozta létre, de mihelyt megszűnt a forrongás, mihelyt diadalmaskodott az az eszme, mely miatt a kiválás annak idején megtörtént, megszűnt a kiválás oka is. Nagybányára ma, a régi értelemben nincsen szükség.

Szolnokot mesterségesen alapították, és mesterségesen táplálják: Szükség nem volt rá, eredményeket nem mutathat fel, sikere nincs. Fennmaradása tehát nem indokolt.

Gödöllőnél más az eset. Ott egy erős egyéniség körül csoportosultak fiatalok, akiket az az erős, igaz nagy egyéniség vonzott. Később az állam megalapította ott a szőnyegszövő iskolát, melynek vezetését a megtelepedett művészekre bízta. De sok, idetartozó ok miatt, melyeket hosszasan lehetne tárgyalni, a telep nem fejlődik, és amelyik percben Kriesch Aladár otthagyja Gödöllőt, megszűnik művészeti fogalom lenni.

Esztendőök óta megvan a művészek között a törekvés, hogy egészséges egyesületekbe tömörülve, egységesen és szabadon dolgozhassanak. Gomba módra születtek meg a különböző művészi, iparművészi, építészeti egyesü-

lések eszméi. Ezek közül némelyik megvalósulva ideig-
óráig élt is, de a legtöbbjük mégis még születése előtt
meghalt. Kérdés most, hogy a kecskeméti művészkolónia
keletkezésére szükség van-e, vagyis életképes lesz-e a
telep? Ezt a kérdést akarnók kissé megvilágítani, mert ezt
tartjuk a legfontosabb kérdésnek.

Ha a művészet legutóbbi fejlődéstörténetét vizsgáljuk,
látjuk, hogy a XIX. század második fele az a kor, mely
hosszú mozdulatlanság és termelésbeli sikertelenség után
egyszerre óriási változásokat teremtett a művészet világá-
ban. Abból a nagy elposványosodásból, melybe a művé-
szet a reneszánsz elfajulása és túlfejlődése folytán került,
csudálatos, új szépségben, új fiatalságban támad fel újra
az igazi művészet: kezdődik a szecesszió.

Ruskin és Morrisék mozdultak meg elsőként Angliá-
ban. Ők érezték meg elsőnek, hogy a művészetet eltávo-
lították, vagy eltávolodván az Élettől, maga is elcsenevé-
szesedett, életteleenné lett. Megérezték, hogy milyen igaz-
ságtalanság és mekkora tudatlanság a művészetek egyes
ágainak egymástól való elválasztása és mekkora kára van
ebből kifolyólag éppen magának az egy igaz művészet-
nek. Tanították, dolgoztak, fáradtak eszméik hirdetésében
és a művészet népszerűsítésében. Tanították, hogy a legki-
sebb, legegyszerűbb és legolcsóbb tárgyak művészi elké-
szítése, díszítése éppen olyan művészet, mint akár egy
monumentális szobor, kép vagy épület elkészítése. A mű-
vészet nem maradhat meg a kiváltságos osztályok kiváltsá-
ga, a művészet mindenkié. Megszületik a művészet mo-
dem megnyilvánulása: az *iparművészet*.

A mesterember dolgozó társa lesz a művésznek. A
nép, a milliók megértik, hogy nincsenek elzárva a művé-
szet élvezésétől. Hogy fillérjeiken éppen úgy hozzájut-
hatnak egy művészi alkotáshoz; mint a milliók urai. Hogy
hozzájuthatott, lassanként meg is kívánta a szépet. Ami
azelőtt számára *fényűzés* volt, az szükség lett.

Anglia példáján tanulva megszületik a modern művé-
szet Németországban, Ausztriában, eljut Svédországba,
Norvégiába, Finnországba, meghódolnak neki Dániában,
Hollandiában, sőt Oroszországban is megmozdulnak.
Észak-Amerika természetesen szintén ezek sorában van.
(Csudálatosan éppen a germán államok hódolnak meg
neki.) Hogy mekkora hatása volt ennek a modern áram-
latnak mindenütt úgy művelődési, mint gazdasági, vala-
mint nemzeti szempontból, azt tudjuk. Ha meggondoljuk,
hogy mennyi új, avagy felújított régi iparágat honosított
meg újra, ezáltal mennyi új szépségnek, mennyi gyönyör-
űségnek vált forrásává, mennyi új eszmét adott, hogy
mennyit tett különösen a kisember életének és a szegé-
nyebb középosztály életének szebbé, jobbá tételére, máris
belátjuk, hogy e modem áramlatnak tisztán gazdasági és
szociális szempontból mekkora hatása volt.

Ha a művészetbeli hatását vizsgáljuk, akkor is óriási
átalakulást kell konstatálnunk. Lassan-lassan megszűnnek
a mesterséges korlátok, melyeket a művészetben kimertült
századok vontak a művészet egyes ágai közé. Leomlanak
az építészet, a szobrászat és a festészet közé fölépített vá-
laszfalak és a művészet, mint egység igyekszik az *Élet* fela-
datait megoldani. A művészet visszatér igazi feladatához, az
alkalmazottsághoz.

És még egy nagy dolgot ne felejtünk: a művészet
újra beáll *a nemzeti eszme szolgálatába*. Megérti, hogy a
földből kell szívnia az erejét, ha *szükséges* akar lenni. A
művészi produktum általánossá válása, a művészi munká-
nak a társadalom minden rétege által való megértése,
megkívánása és fogyasztása egyszerre megnöveli a művé-
szek számát. A művészi iparcikk egyúttal elsőrangú világ-
kereskedelmi cikké válik. Megszületik a konkurencia.

A konkurencia, miként az iparban és a kereskedelem-
ben, de legutóbb az ősi foglalkozások terén is, megszüli
a társulás eszméjét. Ma kartellekbe tömörül a nagyipar és
a nagykereskedelem, szövetkezetekbe a kisiparos, kiske-
reskedő és a föld népe, mert csak egyesült erővel képes
versenyképessé tenni a termelését.

Én nem hiszem, hogy helytelenül gondolkozom, ami-
kor azt állítom, hogy részben ezek a gazdasági kényszerítő
okok idézik elő a művészegyesüléseket.

Feltámadt a középkor céhrendszere, ha más formában
is. De a művésztelepek keletkezésére más okok is befo-
lyással voltak.

Mihelyst közkinccsé vált a művészet, mindenki akart
is abból részesedni. A művészet tehát szerteáradt min-
denfelé, ahol fogyasztópiacot vélt találni. A művészet
elterjedésével tehát szükségszerűen együtt járt a művé-
szet decentralizációja. Keletkezik ebből az idők folyamán
az egyes városok, országrészek, vidékek speciálisan fej-
lődött művészete, mely természetesen különbözővé vált
attól, amelyből eredetileg kiszakadt.

Miután pedig a művészet ma már mindenre rá akarja
nyomni a bélyegét, ami csak emberi termék és miután ezt csak
az iparal karöltve teheti meg, továbbá, mivel versenyképessé
is kell magát tennie, ha élni akar, vagyis sokat és olcsón kell
termelnie, keletkeztek a *műhelyek*. Így a Wiener Werkstätte, a
müncheni Vereinigte Werkstätte, stb.

A művészeknek is, hogy kielégíthessék közönségü-
ket, inkább szükségük lesz egymásra. Ha pl. egy ház fel-
építéséről, illetőleg berendezéséről van szó, ami eléggé
gyakran előfordul; ott szükség van mindenre, amire az ipar
és a művészet együtt és külön képes. Ilyen esetben mindig,
legalább időszerteen keletkezik egy-egy művészegyesülés.

Ha mármint a művészek hosszabb ideig akarnak egy-
ütt dolgozni, együtt fejlődni, akkor rögtön kész a kolónia,
a műhely, vagy bárminek is nevezzük. És ez az egyesülés
aztán csak helyet keres, ahol megtelepedhet. Ilyen teljes
harmóniában együtt dolgozó egyesülés a Wiener Werk-
stätte, melyben építész, szobrász, piktör együtt, egy célért,
de szabadon dolgozik, és melynek kiállításai ma már mű-
vészi szenzációk, és amely egyesülés Bécszet újra művészi
középponttá emelte.

Ilyen egyesülés a darmstadti kolónia, mely a jelenték-
telen városból világvárost csinált.

Ilyen a glasgow-i Mackintosh-csoport munkálkodása
és még más egyesülések...

De közvetlen haszna az illető helységnek, vidéknek is
valóban csak akkor lehet egy művészkolóniából, ha az
elsősorban az illető hely lakosságának művészetbeli, illetve
iparművészeti szükségleteit elégíti ki. Ha a művészkolónia
munkássága az iparosságnak is emeli a tudását, fejleszti az
ízlését, versenyképesebbé teszi az idegen holmival szemben

a munkáját, szóval kenyeret ad neki, és pedig több kenyeret. Az országnak is akkor van szüksége ilyen kolóniára, ha a speciális, helyhez kötött talajból kinőtt és fejlesztett művészi termékeket produkálván, azokat a világtermelésben versenyképesé teszi. És végül a művészeknek is akkor van hasznuk a kolóniából, ha az ott folytatott munkásság olyan, amely csakis így, egyesülten válthatott ki eredményeket.

Valamely ország művészete azonban csak akkor fejlődhet ki, akkor erősödhet meg és terjedhet, ha az ország, illetőleg annak népe fogyasztója lehet a művészi terméknek, vagyis ha a művészi fogyasztóképesség arányban áll a művészi termeléssel. A művészet fejlődése egyenes arányban áll az ország lakosságának vagyonságával.

Először Anglia jutott el a vagyonság ama fokára, hogy Ruskinnek a tanítását valóra válthatta. Németországban is a művészetek elterjedése az ország hihetetlen vagyonsodásával függ össze.

Mi, Magyarország, most kezdünk kissé magunkhoz térni a hosszú, nagy gazdasági kimerültségünkből. Kezdünk vagyonsodni. Nemzetgazdaságunk javul és ezzel kielégítendő szükségleteink is egyre szaporodnak.

Eddig Budapest volt az egyetlen városunk, ahol iparról, kereskedelemről egyáltalán szó volt, Budapest volt a művészeti termelésünknek is az egyetlen fogyasztója. De Budapest kozmopolita, karaktertelen levegője volt eddigi művészetünk karaktertelenségének is az okozója. Most már a vidék is mozog: a magyarság. Építi, szépíti városait, iskolákat állít, tanulni akar, előre akar törni. Kecskemét városa meghallja két otthont kereső művész szavát, és támogatni óhajtja őket: otthont és munkát ad nekik.

Eddig tehát rendben volna: két festő szükségét érzi annak, hogy vidéken új művésztelepet csináljon, és ezt éppen Kecskeméten akarja megcsinálni, mely úgy tősgyökeres magyar miliójénél, mint a fővároshoz való közelségével, valamint haladni, tanulni vágyó és akaró polgárságánál fogva nekik a legalkalmasabb helynek tűnt fel, másfelől Kecskemét város polgársága lelkes örömmel fogadja a művészek tervét, és áldozatkészségével lehetővé teszi, hogy az eszme testet öltjön. A város tehát áldozatot hoz abban a reményben, hogy ebből erkölcsi és anyagi haszna lesz: polgárai tanulhatnak, művelődhetnek, izlésüket nemesíthetik, jobbat, újabbat, kelendőbbet produkálhatnak, és ezáltal vagyonsodhatnak, vagy legalábbis több munkaalkalmat kaphatnak.

De utóvégre az, hogy Kecskeméten majd fognak jó képeket festeni, hogy szőnek egynéhány jó szőnyeget, hogy jó cserépedényeket, terrakottákat fognak készíteni, ez még nem olyan dolog, ami a városnak azt az igazi *nagy hasznot* meghozhatná, amit egy művésztelep egy városnak hozhat. Ezek a dolgok nem olyanok, hogy ezáltal Kecskemét városa, mint város, polgárai, mint jó gazdák és igaz kecskeméti megérezhessék ennek a művészi munkálkodásnak a hatását. Ezek a dolgok így magukban nem nyúlnak be elég mélyen az életbe, nem nőttek és nem nőhetnek eléggé hozzá az emberekhez. Ez a munkálkodás csak arra szolgál, hogy egynéhány embernek az üres óráit kitöltse, egynéhány gyermeknek a felesleges idejét hasznossá tegye. Hogy a városnak különösen vagyonsodó elemiből művészdilettánsokat váltson ki, hogy műkedvelőket neveljen. A kereső iparosság szélesebb rétegeinek azonban hasznot így ez nem hozhat

éppen kis terjedelménél, speciálisabb és magasabb művészi voltánál fogva. Tehát így ez a kolónia és munkálkodása hatásában, illetőleg gazdasági hatásában nem eléggé általános. Ennélfogva általános érdeklődésre sem tarthatna huzamosabb időn keresztül számot, vagyis különösen iparművészeti termelése Kecskeméten sokáig nem találhatna elhelyezést.

Művészi, illetőleg iparművészeti tevékenység vidéki kolónia keretében csak úgy lehetséges, ha az a kolónia elsősorban az illető vidék, illető város polgárságának a művészi és az iparművészeti szükségleteit elégíti ki, és csak másodsorban dolgozik, más vidékek számára, (nálunk a főváros számára), mert ezzel lesz a kolónia művészi tevékenysége a városnak a hasznára, ezzel nő oda a kolónia az illető vidékhez szorosan. Ezáltal válik a kolónia művészete speciálissá.

De most nézzünk egy példát, mely a kecskeméti esetre vonatkozik. Pl. egy ember, aki a házát művészileg megépítette, berendezte, az valószínűleg a kerámiai tárgyakat és szőnyegeket, valamint bútorai behuzatait is ott rendeli meg, illetve azzal a művésszel tervezte meg, aki a házát és a bútorait is jól, teljes megelégedésére megtervezte, vagy legalábbis annak a tanácsát kéri és hallgatja meg e tárgyak beszerzésére vonatkozólag. És ez helyes is, természetes is.

Vagyis, ha a kecskeméti ember kénytelen elsőrendű művészetbeli szükségleteinek kielégítésére máshová fordulni, akkor másodrendű szükségleteinek a kielégítését is ugyanott fogja keresni.

A modern embernek először a modern házát kell megépíteni, modernül bebútorozni, hogy aztán a szőnyegeket felteríthesse, a vázait elhelyezhesse, képeit, szobrait applikálhassa. Vagyis először az inget vesszük magunkra, és csak végül, utoljára tesszük fel a cilindert.

Mert ugye, az ember elsősorban lakik és él *a házban*, vagy *lakásában*, azután feltétlenül be is *bútorozza*, vagyis *berendezi* a lakását, azután nap nap után jár az *utcákon*, látja folytonosan a város *tereit*, *épületeit*, megnézi a szobrokat, a parkban sétál. Ezek a dolgok körülbelül ilyen sorrendben fontosak az embernek. És amíg az épületet naponta látja, lakásában bútorai között tölti el életének nagy részét, azokat használja, mert feltétlenül szüksége is van rájuk, inkább is ért ezekhez a dolgokhoz, meg tudja őket kritizálni a használhatóság szempontjából, tehát tanulságosak is reá nézve, addig a kép drágaságánál fogva, a szőnyeg és a cserép, a majolika szintén drága mivoltuknál fogva és azáltal, hogy nem is férhet annyira hozzájuk, kevésbé hathatnak reá, nem érthet annyira hozzájuk, kevésbé érdeklik, tehát nem is annyira tanulságosak.

Nem is említem most bővebben azt, hogy amíg az építészet és a lakberendezés a legelterjedtebb iparok is egyúttal, a legtöbb és a legkülönbélebb iparágakat foglalkoztatják, tehát az iparosokra nézve is a legtöbb haszonnal jár, ha ebben a mesterségükben tovább képezhetik magukat, addig a kerámia és a textil kevesebb iparosnak ad kenyeret, kisebb elterjedtségű.

De ezeket a szempontokat maguk a művészek, a kolónia alapítás kezdeményezői is belátták, és amikor kerestek és találtak maguk mellé építészt és szobrászt, akkor ezt azért tették, mert belátták, hogy e nélkül csonka volna a telep munkálkodása, és kielégítetlen maradna úgy a

városnak, mint a művészeknek a telep megélhetéséhez és virágzásához fűzött reménysége.

Így, együtt: építészet, szobrászat, piktúra együtt dolgozván, meglehet a reménység arra, hogy a telep nem lesz meddő kísérletezés, de eredményezhet egy értékes, speciálisan kecskeméti ízű művészeti irányt, mely úgy a városban biztosíthatja a telep iránti szeretetet a lakosságban, valamint kifelé is, az ország minden részében, sőt külföldön is, a telep által tervezett és a város iparossága által előállított művészi holminak piacot terem.

Tehát: egy egészséges és máris teljes számú művészi társulás keresett helyet, ahol letelepedve otthon kapjon magának és művészetének, és egy város polgársága keresett művészeket, akik odatelepedve közéjük, igaz magyar művészetet csináljanak a városnak és az országnak a hasznára. Ez a két tényező egymásra akadván kölcsönösen megtalálta egymásban azt, amit keresett. *A művészi szükség és a gazdasági szükség megtalálta egymást.*

Vagyis minden alap megvan, hogy egészséges művészi tevékenység és termelés megtalálja Kecskeméten a maga helyét hosszú nagy időkre.

Ebből a művészi munkából ki akarjuk venni a részünket mi is: építészek. Elmegyünk Kecskemétre dolgozni, tanulni és tanítani.

Tanulni, fejlődni akarunk abban az ősi, magyar levegőben és egy cél érdekében együtt dolgozni a többi művészekkel a magyar művészet zászlója alatt, de törekvésünket a kecskeméti polgárság és iparosság segítségével, velük együtt dolgozva, őket tanítva akarjuk diadalra juttatni.

Mi építészek nem kérünk a várostól otthonunkon kívül semmit. Számunkra ne építsen a város iskolát, vagy műtermet, fizetést ne adjon.

De kérünk bizalmat, szeretetet és kérünk munkaalkalmat. Csak a munka az, ami által tanulhatunk magunk, taníthatunk másokat, a munka az, ami minket Kecskeméthez köthet, és ami Kecskemétet is hozzánk kötheti. A munkát nemcsak a magunk részére kérjük, de kérjük az egész iparművészeti és művészeti tevékenység számára, mert ha mi munkát nem kapunk, akkor a telep műhelyei sem fognak igazi életerővel dolgozni.

Ha ezt megkapjuk, ha megkapjuk azt a bizalmat, amit mi a munkánkkal fogunk viszonzni, akkor hinni merjük, hogy sem Kecskemét városa, sem mi nem fogjuk megbánni soha, hogy egymást megismertük, és hinni merjük, hogy nemzeti művészetünknek igazi sikere lesz a kecskeméti művészkolónia.

Miután még bocsánatot kérünk, hogy a hosszú írásunkkal alkalmatlankodunk Nagyságodnak, maradtunk

Igazi tisztelettel:

Kós Károly és Györgyi Dénes okl. építészek

(Közzéteszi: Símegei György)

GYILKOS-TÓ:KÁPOLNA

Kós Károly 1932-ben, amikor a dr. Csiki János-féle szanatóriumot tervezte, elkészítette egy kis kápolna tervét is, amelynek felépítése még a negyvenes években is napirenden volt. A tervről csak az adakozásra felkérő képeslap maradt meg, amelynek egy példánya éppen most került elő, amikor a terv helyén a helyi egyházközség egy új kápolnát kíván létesíteni. Ennek tervezésével Anthony Gallt és a siklói templom mennyezetét kifestő művészeket: Stefanovits Pétert és Elekes Károlyt bízták meg. Az alábbi tanulmánytervet nagy örömmel fogadták, és a továbbtervezés jelenleg folyik.

GYILKOS-TÓ:KÁPOLNA

47. 1932.

BUDAPEST. II. KERÜLET (PESTHIDEGKÚT-KERTVÁROS) HUNYADI UTCAI ÖNKORMÁNYZATI ORVOSI RENDELŐ

Építész: Anthony Gall. Belsőépítész: Jánosi János. statika: Pond. Gépész: Falusi László. Elektromos Tervező: Zeus.

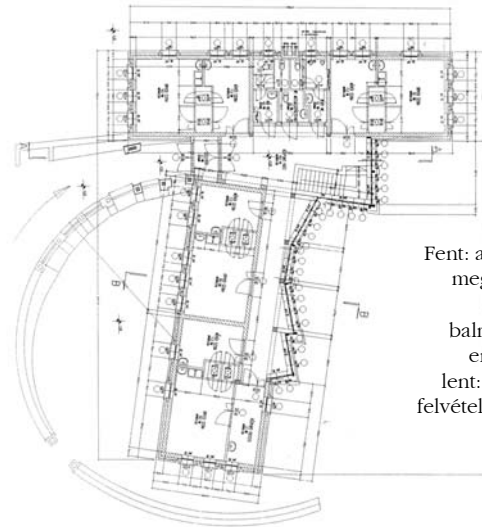
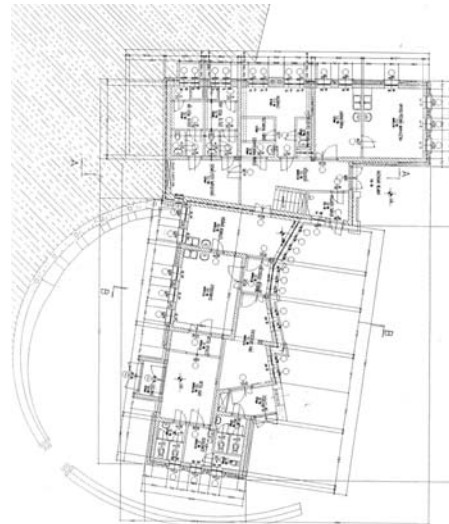
1997 elején meghívásos pályázat révén jutottam ehhez a megbízáshoz, rajtam kívül László Tamást és Karácsony Tamást hívtak meg. A tervezést 1997-ben, a kivitelezés 1998-ban történt. Az épületet a Kész KFT építette, 81 millió Ft-os költséggel.

A pályázati tervtől a megvalósult épület valamelyest eltér: az épületnek az utcához mert vetületi hossza nem lehetett több, mint 20 m és a beadott és a megrendelő által elfogadott 500 m²-es nettó alapterületű épületet pénzhiányra hivatkozva az engedélyeztetési folyamat alatt 100 m²-rel csökkentették, amellet, hogy az épület funkcionális teljesítménye azonos maradt.

Az új rendelő általános házi- és gyermekorvosi igényeket lát el az elkövetkező évtizedekben. A kétszintes épületben négy rendelő kap helyett, valamint egy teljeskörű gyermekrendelő és anya-csecsemővédelem. A lejtős telek kontúrjaihoz igazodóan helyeztük el az épület két téglalakú tömbjét. Az épület külső és belső megjelenését egyrészt a tájhoz való igazodás, másrészt a két egyszerű tömeg és az őket összekötő, szabadabb kialakítású váró, tornác és támfalenszter térben és anyaghasználatban megjelenő párbeszéde adja meg. A várótér egyben széles közlekedő (biztosítja a tolóágy, mentő közlekedését), valamint a várakozóknak is helyet biztosít. Mínd a négy rendelőegységben nyugati mintára az orvosnak külön szobája van. Külön szobában ül a beteget elsőként fogadó nővér is.

A részben földszint, részben pince és alagsornak minősülő szint egyik szárnyában gyermekrendelő található, a másik szárnyban pedig az üzemi és személyzeti helyiségek és a különböző tárolók. A két szélfogóval ellátott gyermekorvosi, anya-csecsemő védelmi bejárat egy támfallal kerített külső játszóudvaron keresztül közelíthető meg.

A támfalak hidegkúti homokkőből készültek, a falak telefugázott mátraderecskei téglából, illetve fából és kőből. A tetőfedés hornyolt hódfarkú cserép és VMZinc mattított réz-cinklemezből készült.

Fent: a pályázati és a megvalósított terv távlati képe;
balra: földszinti és emeleti alaprajz
lent: Tusnady Zsolt felvételei az elkészült épületről

Z. Tóth Csaba

FEHÉREGYHÁZA

Már csak másfél esztendő van hátra a magyar keresztény államiság megalakulásának és fennállásának ezredik évfordulójáig. A páratlan évforduló arra készíten bennünket, hogy felelevenítsük régi hagyományainkat és méltóképpen emlékezzünk a magyar nemzet európai „születésnapjára”.

Az ünnepségek centrális eseménye lehetne, ha végre megépülne „a” Nemzeti Emlékhely, a török időkben elpusztult Fehéregyháza, *Alba ecclesia*, a magyarság megtérésének legendás szimbóluma.

A Szent István által 1015 előtt alapított királyi kápolna – magyar nevén Fehér Boldogasszony – a „Regnum Marianum” gondolat egyik első megtestesítője volt. Mint ismeretes, Béla király Névtelen Jegyzője szerint „Atila király városában”, nem messze Árpád fejedelem sírjától épült: *Anno domini incarnationis 907. Dux Arpad migravit de hoc saeculo, qui honorifice sepultus est supra caput unius parvi fluminis, qui descendit per alvum lapideum in civitatem Athile regis, ubi etiam post conversionem hungarorum edificata est ecclesia, que vocatur alba, sub honore beatae Mariae virginis...* (Anonymus, 52.). (Az Úr 907. évében Árpád fejedelem elköltözött e világból, kit tisztességgel eltemettek egy kis patak feje felett, mely kőmederben folyik alá Attila városába, ahol is a magyarok megtérése után egyház épült, melyet albának neveznek, a boldogságos szűz Mária tiszteletére.) Nem adhatunk hitelt a mesélőkedvű Bonfininek, aki kitalálta, hogy Fehéregyházát Nagy Károly alapította, az avarok legyőzése és megtérítése után. A frank király történetírója, Eginhard, aki részletesen beszámolt ura térítő tevékenységéről, egy szót sem ejt erről.

Fehéregyháza Mátyás király idején még a zarándokok sokaságát vonzotta – maga Mátyás az elsőnek nevezi minden más hely előtt, melyet a megtérés idején építettek (*vetustatis opinione celebris, prima enim ante omnes alias in ipso conversionis exortu fundata traditur*), s idelelepíti a pálosokat –, majd a török uralom alatt elpusztult. Rasid krónikája szerint a törökök földdel töltötték fel a kápolnát, ágyúkat állítottak rá, kriptáját pedig lőporraktárnak használták. Ez arra enged következtetni, hogy robbanásnak eshetett áldozatul. 1598-ban már csak omladékait említik, melyek közelében táboroznak a keresztény seregek, 1599-ben pedig Fehéregyház romjai közt bújnak meg a hajdúk, hogy foglyul ejtsék a néhány tucat kísérelővel arra lovagló Szulejmán pasát, Buda 31. kormányzóját. Rasid az 1684-es ütközetről írja, hogy a szultán serege *Ak-kil-isza* (Fehéregyház) nevű helyen táborozott le, s a csapatok itt állottak először szemközt, Buda visszafoglalása előtt.

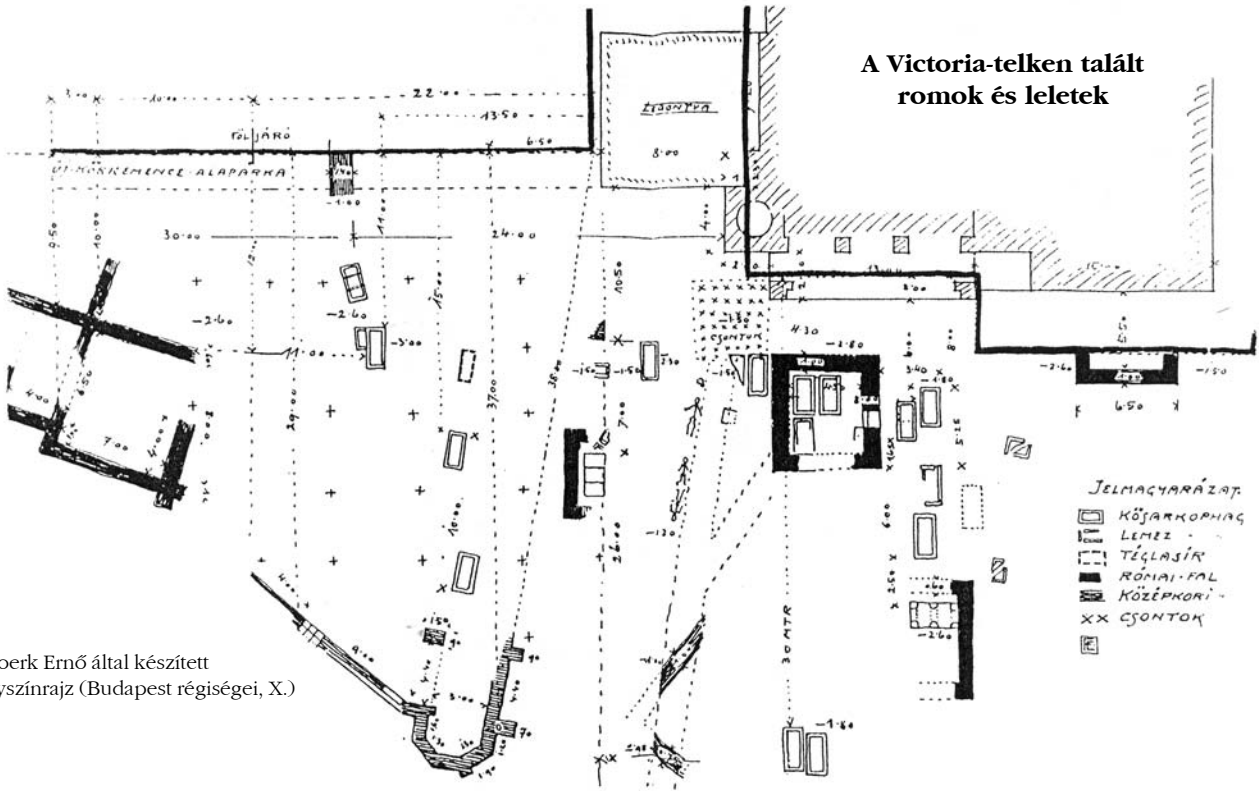
Az elmúlt százötven évben sok vita folyt arról, hol is állhatott az ősi egyház. Anélkül, hogy a kutatás történetének ecsetelésébe jobban elmélyednénk, meg kell említeni, hogy egykori fekvését helyezték az óbudai Kiscellre, Csillaghegyre, Békásmegyert határába, Pomázra és a Duna-

kanyarba, az Attila városának vagy várának, Ethelburgnak is nevezett Vetus Budával, régi Budával egyetemben. A Pilisben, a Dunakanyarban valóban voltak királyi várak, kolostorok, ám a középkori okiratok helymeghatározása, mely szerint a Régi Buda s vele Fehéregyháza Pilis megyében volt (*alba ecclesia in promontorio Veterem Budam in comitatu Pilisiensis*) csupán annyit jelent, hogy az eredeti Buda és környéke Pilis megyéhez tartozott, miként az egész budai oldal a múlt századig (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye), s az egyházmegyei hovatartozás sem jelent mindig területi közelséget (Fehéregyháza pl. egy időben a veszprémi püspökséghez tartozott). Evlia Cselebi, 17. századi török utazó közlése, hogy Esztergom egyik városrészét Budavárának (tör. Budin kálászi) hívták, nyilvánvalóan az esztergomi királyi városrésztre vonatkozhat; Cselebi külön említi Óbudát (Eszki Budin) a Duna mellett. A régi határjárások, oklevelek is kétségtelenül igazolják, hogy a régi Buda területe megegyezett a mai Óbudáéval, már a tatár invázió előtt.

Bártfai Szabó László a 30-as években 187 középkori okmányból készített válogatást, amely hiteles tanúságot tesz az óbudai egyház, a királynék és a polgárok környékbeli birtokviszonyairól, Fehéregyháza itteni elhelyezkedéséről. Eszerint Alba Ecclesia – melynek körzetében feküdtek Gercse, Nyék, Békásmegyert falvak, ugyancsak Pilis megyében – a mai Óbudát nyugatról koszorúzó hegyek Duna felé néző lankáinak alján, szőlőskertektől körülvéve állott, az esztergomi nagy utat keresztező, s a hegyoldalon észak felé vivő *via magna*, nagy út közelében (ld. Függelék: Az 1212. és 1355. évi határjárások összehasonlítása). Nem messze innen volt a *Fehéregyház felől a városba folyó patak*, Krimhildfürdője (*Krumhiltferdeye*), melyet Mária királyné, Zsigmond első neje adományozott az óbudai klarisszákknak 1389-ben (a patak neve ősi hagyományra utal: *Krimhild mennyegzőjének* nevezték Attila fiainak, a Krimhildtől született németpárti Aladárnak és a magyarpárti Csabának örökösödési harcát). Az esztergomi út mellett közvetlenül fakadt egy melegforrás is, mely egy közeli malmot hajtott. A melegforrás neve egy 1503-as okirat szerint – melyben a forrást a fehéregyházi pálosok kérik a királytól – *Bányaháza* (*Banyahaza*), mely név a 13. századtól ugyanitt gyakran említett Bányafölddel (*Terra Bana*) van szoros kapcsolatban. A malom *Fehéregyház kapui előtt* állt (*ante fores albe ecclesiae*). Ezek a helyrajzi pontok többszörösen megfelelnek a régi Óbuda azon területének, ahol ma a Bécsi út és a Vörösvári út találkoznak, s ahol a termálvíz még a múlt században is hajtotta a Radl-malom lapátkerekeit.

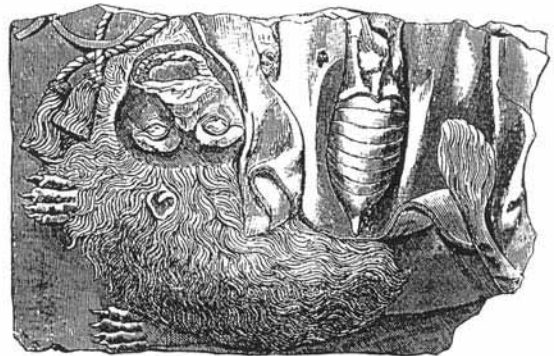
Ezen a környéken, a Bécsi út mellett működött a Victoria-téglagyár 1869 óta. Agyagbányájában csakhamar középkori templom és kolostor alapfalaira, vöröstéglás padlójára bukkantak a régészek, Römer Flóris és Némethy Lajos. A kutatás eredményeit ma már sajnos csak a leírásokból, rajzokból ismerjük, mert a leletek nagy része s maga a terület áldozatul esett a téglagyár egyre újabb agyagkitermelésének (a romokat, csontvázakat kocsiszám szállították el a Filatori gát feltöltéséhez), meg a „kincskeresőknek”. A templomról és a kolostorról megállapítható volt, hogy támpilléres falaik gótikus stílusúak, a

A Victoria-telken talált romok és leletek

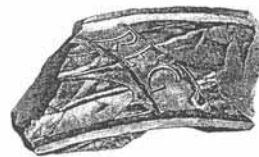

A Foerk Ernő által készített helyszínrajz (Budapest régiségei, X.)

templom szentélye román kori, a falak közt talált kőtöredékek pedig részben reneszánsz koriak. A későbbi évek folyamán, ahogy az agyagért egyre mélyebbre ásott az üzem, sorra előkerültek egyre mélyebbre ásott az üzem, sorra előkerültek egy római kori temetkezőhely boltíves kamrái is, bennük szarkofágokkal, emberi maradványokkal. Csontvázakat a templom szentélye alatt is találtak. Ezeket Török Aurél többnyire női maradványoknak határozta meg, s ebből egy ideig arra következtettek, hogy a romok apácakolostorhoz tartoztak, ami kizárná a pálosokkal való azonosítást. Azonban a szentély alatti maradványok körül nem találtak koporsótöredékeket, s ez se nem római, se nem keresztény, hanem egyértelműen pogány koriaknak sejteti ezeket. Ami érdekes, és erre Wekerle László hívta föl a figyelmet: a nyolc csontváz elhelyezkedése – egyik arccal keletnek, a többi hét sorban ennek lábánál, arccal délnek fordítva – a templom tengelyével egybeesik: mintha a románkori templomba valóban mintegy „belefoglalták” volna a korábbi maradványokat

Vörösmarvány sírkölap aljának darabja; az oroslán az elhunyt szobrának számolyául szolgált a középkori faragványokon; az oroslán az erő, a bátorság és vitézség jelképe a vitézeknél, általában a férfiaknál; a kutya a hűség jelképévé szerezte a női sírköveken (a kövek másolatait nagyobb méretben be lehetne építeni az új Alba belső falfelületébe).

Kőtöredék, REG betűkkel, melyek egy REGIS vagy REGINA, REGINAE, REGINAM felirattól maradtak meg; a betűszalag babérleveleket fog össze; újabb keletű a többiekénél, reneszánsz kori lehet.

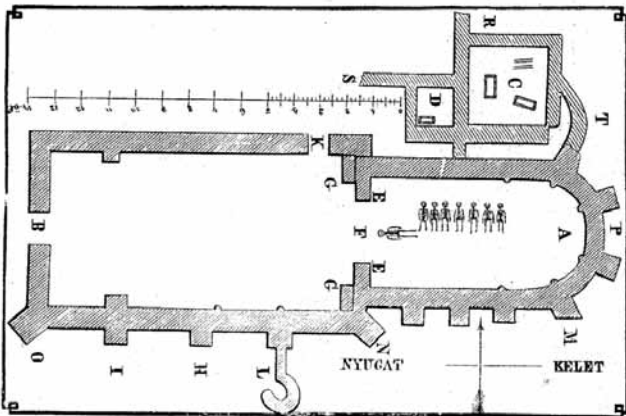

Kőcímer-töredék, közepén a magyar kettős kereszt, jobb oldalon t, balján c gót minuscula.

Keresztbe tett kapákat ábrázoló kőfaragvány; a számszámok gyakori megjelenése a templom ill. a kolostor díszítéseként arra utal, hogy az épületek a tevékeny pálos rend birtokában voltak.

1886. Wekerle László által készített alaprajz (Alba Mária)

(Wekerle ebből arra következtetett, hogy itt Árpád sírjáról van szó, mely fölé építették Alba Ecclesiát). Találtak egy férfi – feltehetőleg királyi személy – tumbájának fedőlapjából származó szép, reneszánsz kori töredéket is, ami ugyancsak kizárja, hogy a Viktória-telki romok apácakolostorhoz tartoztak volna. Később (1923), a szentély alatti csontmaradványok mellett találtak gyöngyöket és halántékkarikákat, melyek Foerk Ernő szerint nagyon hasonlítottak a történelmi honfoglaláskori leletekhez. A templom és a kolostor a hamuval borított, szenes törmelékekből, összeégett harangdarabokból ítéltetően tűzvész áldozata lett. Gótikus stílusuk nem feltétlenül jelenti azt, hogy ne használhatták volna fel a 13-14. századi újjáépítéséhez a régebbi, román kori templom falait, köveit – akár már a tatár invázió után –, mint ahogy ez egykor szokásban volt. Oklevelekből tudjuk, hogy a Fehéregyháza birtokába Mátyás király kérésére 1484-ben beiktatott pálosok kolostort építettek a helyszínen (1484-ben említenek egy jeles kőfaragót is, Dénest, aki pálos szerzetes volt). A régi kápolnát valószínűleg beépítették az újonnan emelt (vagy felújított) templomba. Egy 1519-es okirat ugyanis – melyben Tholway Máté, óbudai polgár szőlőt adományoz a fehéregyházi pálosoknak – egymás mellett említi a „Boldogságos Szűz Mária Fehér Egyházát Óbuda felett” (*alba ecclesia Beate Marie virginis supra Veterem Budam*), és a Boldogságos Szűz Mária nagy oltárát az ugyanott elhelyezkedő kápolnában, melyet egykor *Fehéregyházának* neveztek (*in capella ibidem situata, que olim titulo albe ecclesie denominabatur fundatum*). A templomrom szentélyének méretei pontosan megegyeznek a román kori kapellák méreteivel (Wekerle adata szerint 9 x 4 öl = kb. 17 x 7,5 m), s a szentély szokatlan szűkössége, bejáratának kapuszerű méretei (4,75 m széles) teljességgel hiányoznak a gótika jellegzetességei közül. Henszlmann Imre sommásan *csúcsíves templom*-nak titulálta a maradványokat, holott 1885-ben nyilvánosan beismerte, hogy a saját szemével nem is látta azokat (ld. Wekerle L.: *Árpád sírja*, 1885, és *Alba Mária*, 1886).

A későbbiekben megkerült még egy fontos bizonyíték, amely a Fehéregyháza itteni fekvését leíró régi határjárásokat szilárdan alátámasztja. Wekerle 1884-es sikeres kutatásai nyomán 1911-ben Hetényi Imre és Szombathelyi György feltárták az esztergomi nagy utat keresztező római kori nagy út több részletét a téglagyár területétől kezdve, a mai Bécsi út 150. környékén. A hat és fél méter széles kövezett út, melyet a középkorban még használtak, a Remetehegy oldalában vitt északnyugat felé, az út mentén egy darabig vízelvezető kőmederrel, ami egyben igazolta azt is, hogy Anonymus, bár szűkszavúan, de tényszerű leírást adott krónikájában. Erről az útról írta 1510. január 20-án kelt parancsában Perényi Imre nádor: *...dél felől az Óbuda fölött alapított Fehéregyházán lakozó remete-barátok kertje végénél a hegyre föl és az esztergomi útra leviszen...* Előkerültek pénzek is, Zsigmond, V. László, Hunyadi János és Mátyás korából, valamint barokk kori kegytárgyak, melyek a környék búcsújáróhely jellegére utaltak További adalék, hogy a mezőt, melyen a kőmedrű patak átfolyt, a betelepült svábok *Ismariesen*-nek hívták, ami a Weiss Maria wiesen, *Fehér Mária mezeje* elnevezés

népies torzításának tekinthető (Fehéregyházát Alba Mariának is nevezték az okiratok). A nevet a visszaköltöző magyaroktól vehették át a 17. században bevándorolt német telepesek. Az Óbuda fölötti Remete-hegy pedig az itt majd' hetven évig élt, s Remete Szt. Pálról nevezett pálos barátokról kapta nevét. (v.ö. Bártfai Szabó László: *Óbuda egyházi intézményei a középkorban*, Bp. 1935, *Mit várhatunk a Fehéregyháza körül folyó ásatásoktól?* Bp. 1936., *Pest megye történetének okleveles emlékei*, Bp. 1938., Némethy Lajos: *Még egy szó Fehéregyháza és Árpád sírja érdekében*, Arch. Ért. III-IV., 1884, valamint a *Budapest régiségei II, III, és X. kötet*). Volt természetesen még számos Boldogságos Szűz Mária egyház, kápolna és több Fehéregyház az országban, melyek azonban nem azonosak az óbudai Albával, s ez az Alba ecclesia nem keverendő össze Albensis ecclesiával, azaz az albai, fehérvári egyházzal sem.

Az évszázadok viszontagságai sok magyar települést és velük együtt emléküket, nevüket is eltörölték a föld színéről, s az emlékezetből. Bár Óbuda – Vetus Buda – is elnéptelenedett, amikor a törökök ellen csatát nyerő Pálffy Miklós a lakosokat – mintegy ötezer embert – Esztergomba menekítette ökrösszekereken és hajókon, mégsem hihetjük, hogy tévedésből ragasztották volna a mai Óbudára a nevét, miután már elfelejtődött, hol is volt az igazi Óbuda korábban. Ha néhány korabeli külföldi (török, osztrák, olasz) utazó és rajzoló geográfiai pontatlanságai nyomán nem akarunk tévedéseket terjeszteni Óbuda és Fehéregyháza fekvését illetően, komoly hitelt kell adnunk a Viktória-telki ásatások és a Bártfai Szabó által feldolgozott régi okmányok közti vitathatatlan egyezéseknek, és a Szent Istváni *regia capellá*-t, a legendás Fehéregyházát az évszázadok óta ugyanott megjelölt helyen kell keresnünk, *in promontorio Veterem Budam*, Óbuda előhegyén, *sub montem, in radice montis*, a hegyek tövében, ahol a római kori *via magna* és az esztergomi nagy út találkozott.

Ez a táj az „eredetije” a magyar államcímer bal oldali mezejének, a hármashalomnak a kettőskereszttel: a magyarság megtérésekor itt, a sík fölött, a hegység *hármashalma* előtt fehérltek messzire Alba ecclesia falai, hirdelve az utat, melyre a nemzetnek lépnie kellett.

Igaz, hogy a magyarságnak már vannak történelmi emlékhelyei az országban, mint Ópusztaszer vagy Székesfehérvár. Olyan azonban, amely különösképpen összekapcsolódik a Millenniummal, furcsa módon még nincs. Ezt az emlékhelyet leginkább egy új Alba ecclesia fölépítésével alapíthatnánk meg Óbudán, a történelmi hagyományokkal, régészeti kutatásokkal teljesen egybehangzóan, a Bécsi út és a Vörösvári út találkozására fölötti szabad területen. Az új Fehéregyháza olyan, nem csupán vallási, hanem kulturális centrum lehetne, melyet bárki meglátogathatna, aki Budapesten jár, míg Ópusztaszer vagy Fehérvár voltaképpen kiesnek a látogatottság útvonalából. Az új Fehéregyháza a jövő évezred magyarságának újjászülését szolgálhatná, szellemben, nemzeti önismeretben, igaz emberségben.

FEHÉREGYHÁZA

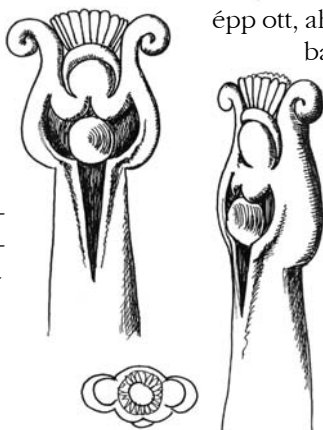
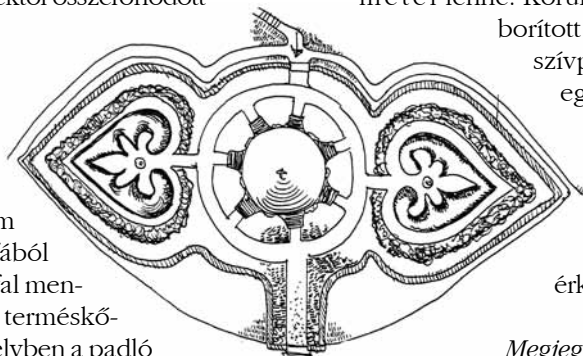
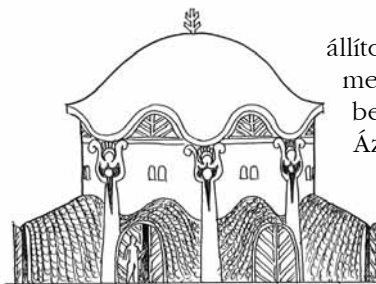
– Nemzeti Emlékhely és Kulturális Centrum terve –

Szerettem volna eleve megtartani a régi-es, egyszerű, meghitt jelleget, körülbelüli méreteket. Ennélfogva Fehéregyháza az Árpád-kori kerek, karéjos kápolnák mintájára szintén centrális elrendezésű. Hét bejárata a hét honfoglaló törzs emlékét idézi. Mind a hét, boltíves kaput a tetejétől az aljáig sötét barnára pácolt faszindely fedi, egyszerű tölgyfa ajtó zárja.

A kapuk közti térben a falakhoz simulva hét oszlop emelkedik, melyek a kupolát tartják. Az oszlopfejeket stilizált szárnyas angyalok alakjában lennének kialakítva, melyek voltaképpen az örök Égi Szűz szimbólumai. Az oszlopok között az épületen hét, román kori páros ablakocska, a kupola hullámos pereme alól pedig, a kapuk fölött hét félköríves vagy csepp alakú ablakszem tekint a külvilágra. A kupolát kívül piros kúpcerép vagy palatető borítja, az épület fehér. A kupola csúcsára egy hun kori stilizált életfa-motívum kerül, mely ismét megjelenik a kapuk és az ablakszemek osztásaként, valamint a kupola belső gerendázatának kialakításában. A motívum a kettős keresztre is utal, de nem lehet közvetlenül az, mivel a hely nem csupán vallási célokat szolgál, és Alba ecclesia szelleme a kezdetektől összefonódott a nemzeti eszmeiséggel is.

Az épület belülről

A kapuk kivilágítatlan boltívek alatt nyílnak a tágas, meleg hangulatú belső térbe. Bent, az egyik kapualjtól balra, a terem falánál csigalépcső vezet föl a fából ácsolt karzatra, amely körbefut a fal mentén. A kőpadlós terem közepén terméskőből rakott vagy faragott kút áll, melyben a padló szintje alatt kb. egy méterrel sziklakert van, növényekkel, csobogóval. A kút lefedhető, lepellel letakarható, s így oltárként is használható lenne. A teremben koncertek, kiállítások, előadások is megrendezésre kerülhetnének. Jobbra a fölvezető csigalépcsőtől, a bejárat másik oldalán, kovácsoltvas korláttal elkerítve – melynek mintája a honfoglaláskori hajfonatkorongok leveles végtagú áldozati lovait ábrázolná – egy csigalépcső vezet le a kerek altemplomba. Itt az Ősök Csarnoka kapna helyet: kőtörmelékéből készített hullámos peremű emelvényen, kis kőhalmokon állna hat, életnagyságú ötörök *balbal* (bálvány, sírszobor, kunbaba), sötét színű márványból vagy mészkőből, a honfoglaló vezéreké, középen pedig egy valamivel nagyobb, Árpád fejedelemé. A régi magyarok minden bizonnyal

A javasolt kápolna főhomlokzata, keresztmetszete, a helyszínrajz részlete (balra van észak) és a homlokzati oszlopfejeket részletrajza. (a balbalokat lásd: Kunkovác L. fotóin.)

állítottak ilyen balbalokat őseik sírjára, de ezek megsemmisülhettek a térítések következtében. Az őshazák területein egész Közép-Ázsiáig megtalálhatók, és itthoni okiratokból tudjuk, hogy a határkövek gyakran ilyen *baluan*-ok lehettek (ld. a Veszprémvölgyi apácák Szt. István korabeli adománylevele). Árpád szobra, a fejedelem eltemetésének krónikási hagyományára utalva, épp a kút – a forrás – alatt helyezkedne el. Kelet felé tekintene, az inspiráció forrása felé, míg a többi szobor Árpádra. Az egész helység ablak nélküli, sötét tónusú, komoran ünnepélyes. A szobrok mögött a falra esetleg színes freskók készülhetnének a balalyk-tepei és afraziabi 5-6. századi hun freskók stílusában, a magyar eredethagyományból vett jelenetekkel (Nimród, csodaszarvas, Hunor, Magor, Álmos, turul).

A külső tér

Fehéregyháza megépülése számára ideális helyszín volna a Kapucinus-hegy, mely a Remete-hegy oldalában, a Perényi és a Remetehegyi út szögletében fekszik. Felülről nézve a város felé lágyan, szelíden kitáruló kis fennsík szinte kínálja magát egy építészeti gondolat számára. Az új Alba épületének átmérője kb. tíz méter – az előreugró kapukkal együtt tizennégy méter –, magassága ugyancsak kb. tíz méter lenne. Körülötte park, apróra tört fehér kővel borított sétautakkal, melyek az ómagyar szívpalmetták alakjában írnának körül egy-egy dombot, középtűt kisebb szökőkutakkal. A kerítésen két székellykapu biztosítaná a be- és kijárást, egyik a hegyoldalban fölfelé kanyargó zarándokösvény felől, a másik pedig az autóval érkezők számára, nyugat felől.

Megjegyzés a terület jelenlegi állapotáról

1998. őszén a Bécsi út-Vörösvári út találkozásánál, épp ott, ahol a templom romjait feltárták a múlt században, *Újlak II. Eurocenter* néven bevásárlóközpont alapozásának földmunkáit kezdték meg (*Beruházó*: Magnum Hungary Invest Kft.; *Tervező*: FÖMTERV). Valószínűleg tájékozatlanságból nem volt tekintettel a kerületi önkormányzat a környék régészeti, nemzeti kulturális jelentőségére. Mivel azonban még legutóbb, november végén is felszínre hozták a munkagépek kőkoporsókat, faltöredékeket, melyek – ha nem a római kori rétegből valók – lehetnek Alba templomának és kolostorának újabb maradványai, a tájékozatlanság már nem lehet mentség, és az építkezés folytatásának kérdésessé kell válnia. A leleteket egyébként a régészek leltározták, és elszállították.

Fehéregyháza fekvésének lokalizálása a középkori oklevelek tanúsága alapján

Az 1212. és 1355. évi határjárások összehasonlítása, melyek az (ó)budai egyház és a király birtokhatárainak megállapítását célozták

1212.

1. rész: „Az első határ áll Buda és a hévvizek között, tudniillik a földdel borított kerek kő, és onnan megy (a határ) a völgy partjához” (*prima meta stat inter Budam et calidas aquas, videlicet lapis rotundus coopertus in terra, et inde vadit ad crepidinem vallis*); Buda ekkor – és még sokáig – a mai Óbuda volt; mint ismeretes, a mai Budavár és környéke csak 1247-ben kezd betelepülni Pest-újhegy (*nova montis Pestiensis*) néven, majd az Anjou királyok kezdik Új Budának hívni, mikor Nagy Lajos oda helyezi udvarát, s anyjának Erzsébetnek a Zách-eset után átengedi a régi budai várat, *Eczelburgot*; hévizek a Felhévíz nevű városrészben voltak; megfelelnek a mai Lukács-, Király-, s a Császár-fürdőket tápláló egykori melegforrásoknak; a földdel borított *lapis rotundus* valószínűleg nem malomkő, mint vélték (akkor lyukas kőnek nevezték volna), hanem kőkör, a Pacsirtamező utcai római amfiteátrum lehetett; itt volt a határ Buda és Óbuda között, amit a régi Határ utca (ma Nagyszombat u.) itteni elhelyezkedése is mutatott; a szóban forgó völgy a mai Szépvölgy, mely a század elején még csak egy árok volt, partoldallal;

2. rész: „onnan felmegy a helyen, melyet Babashegyének neveznek” (*et ascendit in locum, qui dicitur Babashegie*); később ugyanezt a hegyet Uzaházahegyének (*Wzahazhegye*) nevezték, s megfelel a mai Mátyás-hegynek vagy a Remete-hegynek; a Kartal nembeli Uza fia Péter, 1277-ben a szigeti apácáknak adományozta többek között (ó)budai szőlőjét, mely valószínűleg ezen a hegyen feküdt, s ezért nevezték el a hegyet róla;

3. rész: „és onnan megy (a határ) a hegyhez, melyet Morolhel-nek neveznek” (*et inde vadit ad montem, qui Morolhel dicitur*); későbbi oklevelekben: „Morolheltől a kőhöz, melyet közönségesen Szamárkőnek neveznek” (*Morolhel inde ad lapidem qui vulgo dicitur Chemarkew*), majd: „Monneroshegye, és onnan megy a kőhöz, melyet közönségesen Szamárkőnek neveznek, és onnan leszáll a völgybe” (*Monneroshegye, et inde vadit ad lapidem qui vulgo dicitur Cemarkew, et inde descendit in vallem*); a Morolhel, később Monneroshegye, a mai Alsó-Kecske hegy lehetett, a Szamárkő pedig a mai Oroszlán, vagy a Kecske sziklák vele szemközt, a Szépvölgyi út bal oldala felett; Wekerle szerint a Monneroshegye a mai Látó-hegynek felel meg.

4. rész: „és onnan leszáll a völgy felé és két út között húzódik és onnan megy Verhardi szögletéhez és onnan felemelkedik a gercsei szőlőkhöz és ott van a határföld és onnan megy Gercse falu végéig és ott van a határ, és onnan megy följebb a lyukas kőhöz” (*et inde descendit ad vallem et ducit inter duas vias et inde vadit ad angulum Verhardi et inde ascendit ad vineas Guerchey et ibi est meta terrae et inde vadit ad finem ville Guerchey et ibi est meta, et inde vadit superius ad lapidem perforatum*); a határjárás a Szépvölgyön át eljut Gercse faluig, amelyből

mára csak a románkori templom maradt meg Pesthidegkút fölött, a Csúcs-hegy, az egykori Hegyes hegy nyugati lejtőjén; 1450-ben egy gercsei lakosnak, Nagy Gergelynek Hidegkúton, a Kaptáralja nevű hegyen volt szőlője; 1580-ban Gercse falu a budai szandzsákhöz tartozott *Kercsi* néven, Hidegkút mellett.

5. rész: „és onnan leereszkedik (a határ) a Hegyes hegy alá és ott van a határföld, és onnan egy dombon átmegy és ott van a határ, és onnan megy a hegyhez, melyet Pilishegynek neveznek” (*et inde descendit sub montem Hegyes et ibi est meta de terra, et inde vadit viam transeundo collem et ibi est meta, et inde vadit metatim ad montem, qui dicitur Pilishegy*); a Hármashatárhegy (régien Kereked) északi csúcsát, a mai Viharhegyet nevezhették egykor Pilishegynek, nem a mai Pilishegyet, hiszen ez túl messze, kb. 30 km-re fekszik a határjárás legutóbbi pontjától; a mai Pilis hegység (oklevelekben mindig *sylva Pilis*, Pilis erdeje), korábban a király vadászterülete volt, az óbudai egyház birtokaitól jóval északabbra; a *pilis* név valószínűleg latinból került a szláv nyelvbe, jelentése *kopasz, tar* (v.ö. Visegrád és Pest szláv neve is megmaradt a középkorban), bár az ótörök *bilis*, – tudás, bölcsesség – jelentés is számításba jöhet; a Viharhegy német Lindenberget neve eredhet a régi Pilis név német megfelelőjéből, a Plindenberg-ből.

6-7. rész: „és onnan a határ alá száll az esztergomi nagy úthoz, és ott van a határ” (*et inde metatim descendit ad magnam viam Strigoniensem, et ibi est meta*); ha a mai Pilis hegyről lett volna szó az előző részben, akkor a határjárásnak már ott keresztül kellett volna mennie az esztergomi nagy úton, ami megegyezik a mai esztergomi úttal; Fehéregyházát ekkor azért nem említi az oklevél, mert a határjárás tőle északabbra haladt.

8-10. rész: „és onnan (a határ) felemelkedik a Tebeura hegy középig” (*et inde ascendit ad medium montis Tebeura*); e hegy a mai Péter-hegynek felel meg Csillaghegynél, vagy az Aranyhegynek Ürömtől délre; a név eredetileg talán Töbörnek, Csöbörnek hangzott (az egyháznak juttatott bortizedet csöbör-adónak hívták);

11. rész: „és onnan Passanduk falu vásárát beleértve megy egész a Dunáig” (*et inde cum tribus villis Passanduk participando venit usque ad Danubium*); Passanduk helyett később: *Meger et Poucerme* szerepel, ami jelzi, hogy Passanduk (*Pazanduk*, vagy néha *Pazathnok*) Békésmegyert közelében feküdt (1287: *Bekasmeger ante Budam*, 1293: *Supra Veterem Budam Meger*, 1135: *Meger iuxta Danubium infra generacionem Kalez* – Megyer a Duna mellett, a Káliz nemzetségen innen); Pazanduk falu a tatárjárás után már csak puszta; valószínűleg a régen *Sicambria mezőnek* (*campo Sicambrie*) vagy *nagy kaszáló* (*prati magni*) is nevezett mai Kaszásdűlőtől északra feküdhettek.

1355.

1. rész: „kezdődik (a határ) a keleti részen a Duna tülso oldalán a nyulak szigeti Szent Klára kolostor sarkától és így halad és átmegy a Dunán a nyugati oldal felé magának a Dunának a partjára két határkőhöz, melyek közül az egyik Óbudát határolja s a másik Szentjakabfalvát

(*una separat Bude Veteris et altera ville Sancti Jacobi apostoli*), és onnan ugyanazon oldalon haladva megy a kerek kőhöz (*ad lapidem rotundum*) a mondott Szentjakab egyház felső részén, az út mentén, melyen Új Budáról Óbudára jutunk (*per quam de Nova Buda itur ad Veterem Budam*), mely mellett van a másik határjelző kő, és onnan megy a völgy partjához (*ad crepidinem vallis*) és ugyanazon parton át egész a part végéig, és ott van két új határföld és ott van a budai egyház Dobsza földje (*terra Thobsa*). Onnan észak felé fordulva (megy) a helyhez, melyet Huzaháza hegyének neveznek, és ott van két határföld, egyik a Dobsza földet, másik a király úr birtokát határolja”; ez a határjárás sokkal világosabban leszögezi a helyrajzi pontokat: a Nyulak Szigete – korábban Szűz Mária sziget – egyértelműen a mai Margitsziget, ahol 1400-ban még volt klarissza zárda, s Szentjakabfalva a mai Újlaknál feküdt a Duna mentén; megemlítendő e helyen, hogy Szentjakabfalva fölött – valószínűleg a Kolozsy-tér feletti Kis-Kecske hegyen – állott az egykori budai királyi vár, mely az Anjouk idején királynéi vár lett, majd egy ideig egyetem, s melyet az ősi hagyomány alapján németül *Ecilburgnak*, Attila várának neveztek (Tarih-i Üngürüs: *Attilusz a Tuna mellett felüdülvé, az említett folyó partján egy magas helyre ért... Ezt a helyet nagyon kellemesnek találta és megszerette... elhatározta, hogy azon a helyen székhelynek alkalmas hatalmas palotát épít... Hosszú ideig fáradoztak, amíg befejezték, és a régi székhelyet átköltöztették erre a helyre, melynek az Atil nevet adta* – Kézainál Attila eredeti székhelye Szőny (Scewen) volt; Anonymus: *Vetero Buda urbs Atile*; Chronicon Arnoldi: *urbs Adtile*; 1189-ben III. Béla itt vendégeli meg a Szentföldre tartó Barbarossa Frigyest; 1325: *domus nostra supra Veterem Budam*; 1507: *villa nostra Zenth Jakabfalva vocata ad castrum nostrum veteris Budensis pertinente*; 14. századi kódexben: *Ethulburg, huni vero Oubundam usque hodie vocant*; Borbála királyné 1425. márc. 16-i oklevelében *unsern Sitz ez Eczelburg*; Attilavár kiterjedt romjai a Budavár ostromát ábrázoló 1602. évi térképen még jól látszanak – ld. Némethy; Óbuda területén, Dióskút mellett, a nagy úttól délre állott egykor Kurszán vezér régi vára a helyi hagyomány szerint (1332: *via a parte meridionali directe ex parte loci antiqui castrum Kurchan*), és volt erre egy Korcan nevű szőlő is (*ac quandam vineam suam Korcan vocatam in promontorio civitatis veteris Budensis adiacentem*); megismétlődik továbbá a határjárásban a *kerek kő* vagy *kőkör*, a *völgy partja* kifejezés, és a Huzaháza hegye; nagy előny, hogy az okirat említi az égtájakat is, amerre a határjárás haladt.

2. rész: „innen ugyanazon vidéken át megy a hegyhez, melyet Monyoros hegynek neveznek”; ez a pont is azonos az 1212. évvel.

3. rész: „onnan a Monyoroson át megy a magas hegy tetejéig” (*ad cacumen montis excelsi*); a hegy valószínűleg a Hármashatárhegy, a környék legmagasabb pontja, mely Gercse, Nyék falvak és Óbuda közös határa volt.

4. rész: „és onnan kelet felé fordul és keresztülhalad a völgyön a hegyhez”; a meg nem nevezett hegy a mai Tábor-hegy lehet.

5. rész: „és onnan leereszkedik ugyanazon keleti

irányban a völgybe”; azaz a Tábor-hegy keleti oldalára, a mai Nagy-Farkastorok nevű hasadékon át.

6. rész: „onnan a szőlők között (*inter vineas*) másik két új határföldhöz megy.

7. rész: „és onnan az ösvény végénél érkezik a nagy úthoz, amely a Boldogságos Szűz Fehér Egyházához vezet” (*ad magnam viam, qui ducit versus albam ecclesiam Beate Virginis*); nagy úton – mint említettem – a római kori út értendő.

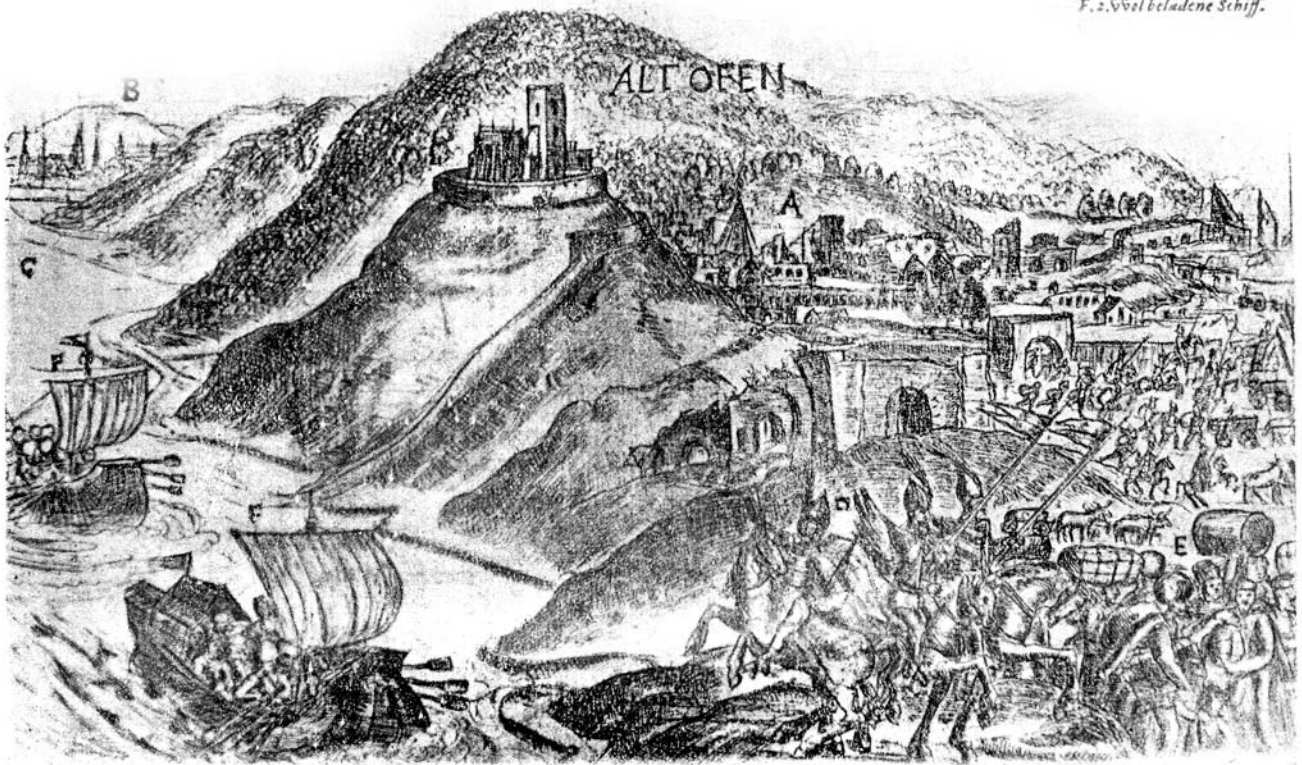
8. rész: „és onnan magán a nagy úton megy a mondott Fehér egyházához közel az esztergomi nagy útra” (*et inde per ipsam magnam viam venit circa dictam albam ecclesiam ad viam magnam Strigoniensem*); ez a rész is világosan megkülönbözteti a római kori nagy utat és az esztergomi nagy utat, melyek az óbudai hegy előtt keresztelték egymást; az esztergomi nagy út Esztergomból a már nem létező Szentkirály és a ma is létező Tokod helység irányában haladt (Ó)Buda felé egy 1181-es okirat szerint (Knauz, II., 6.o.).

Láthatjuk, hogy az 1355-ös határjárás már nem ment el Gercse faluig, hanem leereszkedett a Tábor-hegy oldalán az esztergomi úthoz. A továbbiakban az északnak forduló határjárás említi mindjárt a hegy alatt kifolyó forrást (*puteum sub monte fluentem*), nyugat felé a Solymár melletti Örs (Wrs) földet, észak felé Fenyőmál (*Fenyemal*) hegyet, tovább északnak *Thebeseré-t* (1283-as okirat szerint szőlő, mely Pazanduk falu területén van), mely érintkezik Békásmegyér (*Meger*) határával. Innen keletre megy a határ egy lyukas kőhöz, ahol a Szentlélek egyház (a budafelhévi Johannita konvent) kereszteseinek malma áll (a közeli rétet nevezték Sicambria mezőnek), majd dél felé fordulva a határjelzőül szolgáló *ledölt fal*, a római vízvezeték mentén s annak utolsó követől a határjárás a ferencesek óbudai rendházának falához ér (Miklós utca), melynek kapuja Alba ecclesia felé néz (*ad murum curie fratrum minorum, cuius porta respicit versus ecclesiam albam Beate Virginis*). Innen a határ a préposti vár előtt (Kiskorona utca), melyet árok választott el a nagy úttól, melyen Fehéregyházára jutunk (*ante castrum, quod quidem fossatum dividitur per quandam viam magnam, per quam itur ad predicatam ecclesiam albam Beate Virginis*), visszatér kiindulási pontjához, a Dunaparthoz, majd a Nyulak Szigetére, a várromok felső részéhez és itt végződik (*et abinde transit Danubium ad insulam leporum predictam iuxta superiorem partem castrum diruti et ibi terminatur*).

(Bártfai Szabó László kutatásai alapján a latin részeket fordította és jegyzetekkel ellátta: Z. T. Cs.)

Anno 1595 Den 22 Januarius ALT OFEN.

35
 A. Alt Ofen, zerstorte Stadt.
 B. Neß Ofen.
 C. Tienau.
 D. Hussarn so die Turgen zu alt Ofen beleiten.
 E. Das Golt so mit Haab vnd Gut zu den Christen fallen.
 F. z. Gold beladene Schiff.

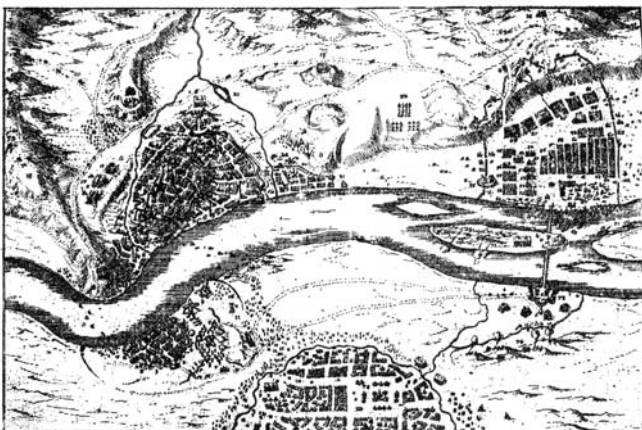
Óbuda a régi metszeteken és térképeken

(fent) P. Zimmermann rajza: **Anno 1595 Januarius 22. ALT OFEN** - Óbuda lakossága elhagyja a várost. A rajz geográfiailag túlzó, hiszen úgy tűnik mintha legalábbis a visegrádi hegységet látnánk. Azonban ténylegesen a régi Óbuda romjait ábrázolja északkeleti nézetből, csak a közlés teljessége miatt kissé egybesűrítve a jellemző épületeket, eseményeket: a Duna akkor még kb. a mai Lajos utcáig terjedt, a mai Kolozsy-tér fölött magasodott Eczelburg, az óbudai királynői vár – a képen a hegytetőn –, mögötte a Mátyás-hegy, Tábor-hegy. A vár mögött Vetus Buda romjai: a csúcsos torony valószínűleg a klarisszák óbudai templomát és kolostorát jelzi (Kiskorona u.), mellette egy fallal kerített bástyaszerű épület a préposti vár lehet, amellelt a hegy alján pedig kivehető egy fallal körülvett toronynélküli kis épület, ami talán Fehéregyházának felel meg. A lovasok fölött hibásan, de jól kivehetően a nevezetes aquincumi vízvezeték romjait akarta megörökíteni a rajzoló. A metszet a Dilbaum-krónikában jelent

meg (Augsburg, 1603.). A krónika így magyarázza a képet: *van egy harmadik városka (ti. Pest és Budán kívül), az úgynevezett Óbuda, ennek közelében királynői vár, a Duna mellett...* P. Zimmermannról tudjuk, hogy a helyszínen vett vázlatokból dolgozott. Forrásmetszetét később átvette a holland Jacob Tollius (*Epistolae Itinerariae...* Amsterdam, 1700; v.ö. Bártfai: *Óbuda...*, és Budapest régiségei, III, X. köt.).

(lent, balra) Budavár ostromáról készített térkép, 1602. augusztus (Némethy i.m., részlet). Ez a térkép ugyancsak kissé aránytalan, de a Margitsziget fölött ott van a római amfiteátrum, fölötte a hegyen az óbudai Attilavár romjai (a térképmagyarázat szerint: „*reducta auff der höhe*” - erőd - fr. *redoute* - a hegyen), s tőle jobbra látható a hegyre felvezető régi római nagy út, a „magna via”. Óbuda területén a felsorakozott hadosztályok láthatók.

(lent, jobbra) Óbuda egy 1602. évi metszetén; a jobb parti romok jól azonosíthatók Zimmermann rajzával, csak itt a rajzoló az előtérben feltüntetette a ferences rendház és templom (Flórián-tér környéki) romjait, s a római aquaeductust csupán egy ívvel jelezte (Némethy L.: *Még egy szó...*).

Pap Gábor

MAGÁNVÉLEMÉNY

Tóbiás Klára kékestetői csodaszarvas-emlékművéről

Tekintettel a vélekedés tárgyát képező mű fontosságára, pontokba szedem vele kapcsolatos mondandómat:

1. Az alapötletéről

Ez voltaképpen egyetlen mondatral elintézhető lenne. Amelyik nép nem becsüli a múltját, nem érdemli meg a jövőjét. Szégyen-gyalázat, hogy mitikus történelmünk elindítóiról, a Hunor-Magyar testvérpárról máig nincs hozájuk, sorsfordító tettükhöz méltó emlékmű Magyarországon! Ha Tóbiás Klára semmi egyebet nem tett volna, mint hogy figyelmeztet erre az anomáliára, és sürgeti – személyes jó példával elől járva – a mulasztás pótlását, már akkor is hálával tartoznánk neki.

2. A helyszín

Telitalálat! A Trianonban körülnyirbált történelmi Magyarország legmagasabb pontja minden tekintetben a legmegfelelőbb helyszín az eredetmonda, s vele a magyarság hétköznapi túlélésének jelentőségű küldetésének megidézésére.

Magam is részt vettem a helyszínekijelölő, illetve -módosító megbeszéléseken; az utóbbi határozatát, és Tóbiás Klára ezen alapuló, módosított emlékmű-megfogalmazását – mint azt már annak idején kifejtettem – jónak, kivitelezésre alkalmasnak tartom.

3. A mű esztétikai méltatása

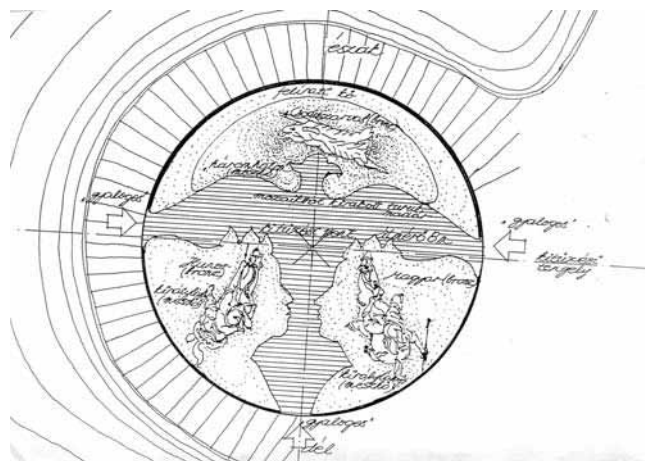
A mű három pozitív és egy negatív formaegyüttesből áll. Utóbbi, a Turul, csak felülnézetből, repülőről, helikopterrel, vagy a kilátóból látható torzulásmentesen, de egyfajta – gyerekeknél még bizonyítottan meglévő – belső látással a hétköznapi lét szintjén is biztonsággal rekonstruálhatja a mindenkori néző. A három „pozitív” szereplő közül a két lovas áll a mai mindennapok világához legközelebb. Úgy is mondhatnánk: elvileg bármelyikük bármelyikünk lehetne. Erről a létezési síkról indulunk el mindannyian, kicsik és nagyok, férfiak és nők; fehérek, feketék, sárgák és vörösek, nap mint nap, hogy úzóbe vegyük a magunk személyiségre szabott vezéreszméjét, csodaszarvasát.

Szerepének megfelelően az utóbbi lény, a csodaszarvas átmeneti fázist képvisel a földhözragadt mindennapi létezés, és a más- vagy túl-világ turul-léte között. Innen oda, onnan ide segít át-tájékozódni; értelmet, s vele „húzást” ad kaotikus esetlegességektől hemzsegő mindennapi életünknek.

4. A mű üzenete

Vajon csakis nekünk, magyaroknak van szükségük arra, hogy a mitikus testvérpár példája elénk álljon?

Az egyetemes asztrálmítoszi keretrendszerben az idők eleje óta kétféle testvérpár jelenik meg, az egyik az egymást ölő, a másik az egymást segítő testvérpár. A világ sorsát ma – legalábbis a külsőségeket tekintve – kétféle hagyomány-vonulat örökösei határozzák meg. Ezek az indoeurópaiak és a szemiták (arabok, zsidók) Mindkét

hagyomány a maga vonalán egy-egy mitikus testvérpár jut vissza, és ezeket, mint jellegadó példákat, gondosan számon is tartja. Az előbbi esetben ez a Romulus-Remus-kettős, az utóbbiban Káin és Ábel. (Ugyanazzal a számmal, a kapával vágja fejbe Káin Ábelt, mint Romulus Remust.) Mindkét esetben a jobbik fél áldozódik fel, s az erőszakosabb és rosszabb fél viszi tovább a nemzedéki fonalat. Ez a folyamat, amelyet mindvégig a hírhedt Gresham-törvény szabályoz, egyenes vonalon vezet az emberi minőség teljes leépülése felé – hacsak nincs ellentételeződése az emberiség egyetemes működésrendjében.

És éppen ezt a szerepet tölti be a szkíta-utód népek egymásért küzdő testvérpárja. Ebben az esetben a küzdelem tétje nem az, hogy melyik fél tudja elpusztítani a másikat, hanem az, hogy mindkét félből segítsen kibontakoztatni a szunnyadó erényeket, amelyek a küzdelem elmaradása esetén rejtve maradnának. Röviden fogalmazva: Hunor és Magyar példája nélkül az emberiség Káin útján rövidesen leselejtezi önmagát! – amint arra hétköznapijaink riasztó bőséggel ontják a bizonyítékokat.

A Csodaszarvas példája – Tóbiás Klára szoborba mintázott üzenete – nemcsak nekünk, magyaroknak szól, de rajtunk keresztül az egész világnak is. Remélem, még idejében.

Mindezeket figyelembe véve és mérlegelve az a magánvéleményem alakult ki, hogy – *ceterum censeo...* – Tóbiás Klára Csodaszarvas-kompozícióját az adott helyszínen legkésőbb 2000. szilveszteréig fel kell avatni.

Kovács József

MARADÉK SZÉLMALMAINK

A gabonafélék étkezési célú megőrlésére hazánkban az Alföldön a XIX. század második felétől – a hajómalmoknál és a szárazmalmoknál jóval nagyobb számban – egyre nagyobb mennyiségben építettek úgynevezett hollandi típusú, tornyos, jellegzetesen kúpos formájú, falazott szélmalomokat. A korabeli adatok szerint egyes években 60–100 új malmot is létesítettek. Jó becsléssel állítható, hogy az alföldi szélmalomok száma a XX. század elején ezer körül lehetett. A századfordulót követő időkben e szélmalomok egy ideig képesek voltak versenyezni az egyre terjedő gőzmalmokkal, de végül is alulmaradtak az új technika sokféle gazdasági és minőségi előnyével szemben – bár még a közelmúltban, az ötvenes években is üzemelt néhány szélmalom. Napjainkra számtalan, egymással összefüggő, kedvezőtlen tényező, legfőképpen anyagi és morális momentum következményeként a honi szélmalomok száma nem haladja meg a három tucatot sem – ideértve minden megmaradt építményt, a romjaiban már alig felismerhetőtől az ürea falakkal állókon át a malomszerkezetükkel együtt pusztulókat, az eredeti helyükön jó állapotban megőrzötteket, és a múzeumokba áttelepítetteket is. Területi elhelyezkedésüket a térképábrázolás szemlélteti.

A szélmalomok a városokban és községekben, ezek külterületein, tanyákon, néha csak önmagukban, egyedül állnak, máshol az arra alkalmas terephátakon, természetes vagy mesterséges dombokon, jó széljárta helyeken, csoportosan települtek. Írott adatok rögzítik, hogy például Kiskunfélegyházán 1855-ben 62, míg Hódmezővásárhelyen 1924-ben 21 szélmalom működött. Virágkorukban kedvelt és meghonosodott, hasznos népi ipari épületek voltak, ám egyben – a templomok után – az Alföld legmonumentálisabb és legjellegzetesebb épületei is. Nemcsak abból adódóan, hogy telepítésük kiválasztásával a legmagasabb hátsókra kerültek, hanem azért is, mert sajátos építészeti formájuk: a magas, kúpos idomtest és a forgatható tetővel állítható hatalmas szélvitorlák távolról is feltűnő építészeti alkotóelemet és meghatározó karakterű tájformáló hatást nyújtottak. Kezdetben alacsonyabbak, zömökebbek, később magasabbak, nyúlánkok voltak. Tömeges építésük idején a szélmalomok egybeforrtak az alföldi tájjal; létük szükségessé és természetessé vált. Az alföldi szélmalomok mellett hazánkban néhány hegyvidéki szélmalom is épült.

Áttekintve a napjainkra is megmaradt honi szélmalmaink állományát, igen szomorú és lehangoló állapot tapasztalható. Építészeti nagymúltú hagyományunk ezen ága majdhogynem mindörökre veszendőbe ment. Valószínűleg csak azok a már áttelepített, illetve a még áttelepítésre szánt szélmalomok maradnak fenn legtovább, amelyek a szabadtéri múzeumokba kerülnek. Megszámlálásukhoz egyik kezünk is elegendő.

Az ugyancsak csekély számú, eredeti helyükön őrizendő műemlék-malmok is egyre nagyobb veszélybe ke-

rülnek. Ezeken kívül van még néhány hiányos malombe rendezésű, düledező, megrokkant, rossz állapotú építmény. A legszomorúbb látványt az építmény-maradékok, az üresen meredező falazatok és a rommá omladozó törmelékhalomok nyújtják.

Az 1995-ben még meglévő szélmalmaink – állapotukból adódó kényszerű észszerűség alapján a következőképpen csoportosíthatók:

1. A szabadtéri múzeumokba áttelepítettek;
2. A helyükön műemlékként megőrzöttek;
3. Azok, amelyek még állnak, de hiányosak, esetenként már állékonyságuk is kérdéses;
4. A funkcióváltással fennállóak;
5. A falmaradványok

Az egyes építményekről a fenti csoportosítás szerint számolok be, mellékelve egy-egy fényképet is.

1. A szabadtéri múzeumokba áttelepített, megőrzésre és bemutatás céljára szolgáló szélmalomok

Az Ópusztaszeri Nemzeti Emlékpark Szabadtéri Néprajzi Gyűjteményébe került néhány éve Szentés környékéről, a Donát út 73. alatti külterületi tanyáról az 1850-ben épült téglafalazatú, felülhajtós, kétkőpáras, teljesen felújított szélmalom.

Kiskunfélegyházán, a Kiskun Múzeum hátsó udvarán állították fel még 1939-ben, a város határában a Kismindszenti út melletti tanyán 1860-ban épült, úgynevezett Pajkos-Szabó-féle vályogfalazatú szélmalom. (Legutóbb Fábíán János tulajdonában volt. Jellegzetesen zömök formájú, alulhajtós megoldású.)

Békéscsaba szomszédságában, a 44-es út déli oldalához közel, a 2135. számú, volt Fényes-tanyán, a Gabonamúzeum területén építettek fel újból azt a szélmalmot, amely Békéssámson határában, a *Csókás* nevű határrészen a tanya 507-en készült helyben égetett téglából, az 1860-as években. Eredeti építője Vajnai Pál volt, majd utóbb Kiss Jenő molnár tulajdona, aki három kőpárra alakította át. Állításuk szerint 1953-ig folyamatosan működött, majd sokáig elhagyatottan állt, míg néhány éve gondos kezek sikeresen áttelepítették. Vitorlája törött.

Elképzelések szerint a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum alföldi tájegységének területére két szélmalom áttelepítésére kerülne sor. Az egyiket Dusnokról, a másikat Kunhegyesről szállítanák. Az előbbit már átszállították, de a felállítására nem volt erő. A másik még Kunhegyes határában áll, az 1627. számú tanyán.

Az 1977-ben készült felvétel még viszonylag jó állapotot tükröz. Az 1853-ban épült Komlóssy-féle, téglafalazatú, három kőre járó szélmalom a felvétel idején már nem működött, vitorlázat nélkül áll.

2. Szélmalmok eredeti helyükön, műemléki minősítéssel. Egik részük szélvitorlával is felszerelt, tökéletesen működőképes, mások vitorla nélküliek, de belső malomberendezéseik üzemelésre alkalmasak

Kiskunhalas belterületén, a mai Kölcsey utca és a Szélmalom utca kereszteződésénél, a nyugati saroktelken, mesterségesen képzett dombon, ép vitorlázattal rendelkező, teljesen üzemképes, vegyes falazatú, külső téglaborítású, jó állapotú műemlék szélmalom áll. Hunyadi Antal építette az 1850-es években vályogból, alulhajtós, egykőpáros megoldással, majd fia 1892-ben téglával burkoltatta. 1901-ben Sáfrik József molnár vásárolta meg, és felülhajtós, háromkőpáros rendszerűvé fejlesztette, ezzel egyidejűleg végrehajtva a kívánatos magasítást is, egy szinttel megnövelte az épületet. Az Országos Műemlék Felügyelőség 1965-ben helyreállította, majd 1979-ben felújításra is sor került.

Kiskundorozsmán a ma is meglévő szélmalom fennmaradását nem kis mértékben segíthette a híres szege-di prímás, Dankó Pista *Nem fúj a szél, nem forog a dorozsmai szélmalom* kezdetű, országosan ismert nótája. A Deák Ferenc utca 7. számú telken álló malom 1821-ben épült Czékus molnár számára, akkor még a faluszélen, egy mesterségesen emelt dombon, téglalabazattal, vályogból. A négy-szintes építmény jellegzetesen kiskunsági formájú. 1970. évi összedőlése után 1973 tavaszára építtette újjá a műemlékfelügyelőség az utolsó molnáráról elnevezett, Forgó-féle malmot, amely eredetileg két kőpárral dolgozott, és az 1920-as években alakították át háromkőves, felülhajtós rendszerűvé. A malom műemlék.

Szegváron, a Szentésre vezető út északi oldalához közel, a Kinizsi út 43. alatt, az 5878. helyrajzi számú ingatlanon jeles népi műemlék-jellegű építmény, jó állagú szélmalom található, mesterséges dombon, elkerített, gondozott környezetben. Az 1801-ben épült, működőképes malomberendezéssel bíró házról hiányzik a vitorla. A malom a felülhajtós, kétkőpáros, négy-szintes változat képviselője.

Karcagon, a Vágóhid utca 22. sz. beltelken 1858 óta áll a műemlékké nyilvánított, 1976-ben teljesen rendbehozott, belső berendezéseiben működőképes, vitorlák nélküli szélmalom. Függetlenes téglá támfallal körülvett földfeltöltésből emelkedik ki, ám hasznos belső tere az eredeti talajszintől indul, tehát ötszintes.

A black and white photograph of a stone windmill tower with a dark roof and four sails, situated on a grassy hill.

Mártélyon, a község északi külterületi határában lévő tanyán, kis mesterséges földdombon, jó állapotban, de vitorlák nélkül, redeti belső berendezésekkel felszerelten áll az 1857-ben téglából épült Késmárki Imre-féle, 1945 óta Szalay Ferenc festőművész tulajdonában lévő műemlék-szélmalom.

A Fertő-tó partján, a valamikori Pátfaluban – a mai Burgenland, Podersdorf am See-ben – áll a XVIII. században épült, négyszintes, alulhajtós, kétkőpáros, lényegében működőképes műemlék-szélmalom.

Délvidéken, Bácskatopolyán jó állapotú, vitorlákkal is bíró, szépen karbantartott szélmalom áll.

3. Leggyakoribbak azok a szélmalomok, amelyek vitorlái hiányoznak, belső technológiai berendezésük hiányos, vagy már egyáltalán nincs meg, tetőzetük és falazatuk megrokkant, sokuk bármikor összeroskadhat.

Jánoshalmán a Czobor út 1-3 számú telken viszonylag jó állapotú, vitorlák nélküli, elhanyagolt, vályogfalú, téglaburkolatos, palatetős szélmalom áll. A városképi jelentőségű, 1892-ben épült, úgynevezett Bognár József-féle malom kétkőpáros, felülhajtott megoldású; a belső berendezést tekintve lényegében hiánytalan.

Felsőszentivánon, az 55-ös út mellett, a 90-es házszámú telken áll a környéken híressé vált ács-molnárról, a néhai Nagy Torma Vincéről elnevezett szélmalom. A városképi jelentőségű építmény feltehetőleg a XVIII. század közepe táján készült, kívül téglaburkolattal, belül vályogfalazattal. Vitorlái régóta hiányoznak. Malomgépészeti berendezése szinte hiánytalan.

Tataházában, a Pónai út 9. számú telken, természetes dombhát magaslatán áll a viszonylag jó állapotú, vitorlák nélküli, bádogtetős, téglaburkolatú szélmalom. A városképi jelentőségű építmény Molnár Pálné tulajdonában volt.

A Hódmezővásárhelyről keletre kivezető Erzsébeti út melletti, 376. számú, egyedülálló tanya udvarán csekélyke dombon működés-képtelen, avult, elhanyagolt szélmalom áll. A Papi Imre-féle malom 1948-ban még működött. A műemlék-jelleget az Országos Műemlék Felügyelőség a 70-es években zsindelezte. A falazat alsó része megrokkant, a berendezés hiányos, vitorlák nincsenek.

Székkutas határában a 47-es út és a vele párhuzamos vasút mellett, a 2016 számú tanya udvarán jó állapotban áll a Kádár Imre-féle szélmalom.

Túrkevén, a város északi szélén, a Kisújszállásra vezető út bal oldalán igen romosan, vitorlázat nélkül, fóliával borítottan áll az 1850-es évek körül épült öreg szélmalom. A jelenleg darálónak használt ház berendezése hiányos. Vályogfalazata kívül téglaborítású.

Kunszentmárton másik szélmalma az előbbivel szemben, a temető és a volt téglagyár szomszédságában omladozik. Szintén igen gyenge statikai állapotú, teljesen elhanyagolt.

Tiszasziget északi peremén, az 1. számú tanyán áll az úgynevezett Juhász-féle szélmalom; Molnár György tulajdona. Az 1880 körül épült létesítménynek vitorlázata és berendezése nincs. Vályogfalazatát kívülről cserép, illetve téglalburkolat védi. Malomberendezése kis sé hiányos.

4. Néhány volt szélmalomházat, amelyet megtartottak, vagy újjáépítettek, megváltozott rendeltetéssel használnak. Ezek már nem szélmalomok, de őrzik a malmok hagyományos formavilágát.

Tiszasason, a Szőlőshegyi utcában, ma Trecsák László tulajdonában van az a maradék szélmalomépület, amely az 1850-es években készült vályogból, téglalburkolattal. Vitorlája hiányzik, tetőzete szétesett, malomszerkezete nincs, csak egyetlen földeme van. Falazatának lábazati része több helyen megroskadt.

Igen jó állapotú a Kangyal-Bagi majorban, a rendkívül magas mesterséges dombon álló, nemrég helyreállított volt szélmalom épülete. Jelenleg üres, de falazata, földemei és tetőzete kitűnő állapotban vannak. Az 1850-ben épült malom valaha két hengershékkal működött, műemléki besorolású.

Szentesen, a Mentő utcában maradt meg a városban valaha volt több szélmalom utolsó hírmondója; ez is csökkent magasságú. A Berki-Piti-féle malom mintegy 150 éves lehet. Már régóta csak darálónak használták, ma elhagyatott.

Jó állapotban maradt meg Kiskunfélegyházán a kórház udvarán a mesterséges dombon álló szélmalomház, amelyet most raktárként hasznosítanak.

Kunszentmárton egyik igen rossz állapotú, összedőlőfélben lévő szélmalma a Szentesi út 26. számú közben, a település szélén található. A téglalburkolattal készült malomnak vitorlája nincs, teteje széthullott, évek óta gondozatlan.

Szatymaz külterületén, a Balástya felé vezető út mellett, a III. körzet 135. sz. tanyáján, igen kulturált környezetben épült újjá egy szélmalomház; ma üdülő. Eredetileg az 1800-as évek közepe táján épült az úgynevezett Enyingi István-féle vályogfalú szélmalom. Az 1975-ben elvégzett újjáépítés alatt ismét összedőlt; csak az ezek után történt tulajdonváltás biztosította fennmaradását.

Felgyő külterületén, a Csanytelek felé vezető úttól nyugatra, a volt TSZ majorság egyik üzemága a szélmalomházzal összekapcsolt húsfeldolgozó és vágóhíd. A ma jó állapotú, tetőzetében felújított malomház új funkcióját is jól szolgálja, és egyben őrzi hagyományos formáját.

Debrecenben, a Böszörményi út 1. szám alatt, a hengermalom területén későbbi keletű malomépületektől körbeépítetten, jórészt tartan áll a XIX. századból származó, Hortobágyi-féle műemlék-malomház, átalakítva, jó állapotban.

5. Végül azokat a szélmalomokat veszem sorra, amelyeknek csak falaik állnak, vagy romjaik láthatók.

Fábiánsebestyén külterületén, a Gádorosra vezető úttól északra, a Veker éri csatorna partján, emelkedően állnak egy szélmalom megmaradt, omladozó falrészzei.

Szentes külterületén, a Magyartésre vezető úttól nyugatra lévő egyik tanyaborkorban, csekély földombon régi szélmalom téglaburkolatos, üres falazata áll, helyenként hiányosan.

Balástya külterületén, a Forráskútra vezető út bal oldalán természetes dombháton, szántóföldek között egy volt szélmalom vályogfalazatának félig álló maradványa és omladéka látható.

A fentieket számszerűsítve: a legtöbb szélmalomépítmény – 13 db – Csongrád megyében maradt meg. Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megyében hat-hat, Békés és Hajdú-Bihar megyében pedig egy-egy darab található.

*

Befejezésül idekívánkozok egy megkapó történet, amelyet 1995 nyarán hallottam a helyiektől, amikor Makó külterületén, Rákoson kerestem az 1977-ben még meglévő szélmalom épületét, amely akkor már üresen állott, de a vele összeépült lakóházban élt a volt molnár és családja. Az egyedül maradt idős Szedlacsek molnár és felesége úgy tíz éve egy napos délelőttön kicsoszogott a kertbe. Néhány perccel azután, hogy elhagyták a lakást, a hátuk mögött egy szempillantás alatt nagy robajjal, hatalmas porfelhőben összeomlott a malom és a lakóház is. A meggyengült falak nem bírták tovább, ledőltek, de a Gondviselés vigyázott az öregekre. Azóta Szedlacsek bácsi már átköltözött a felhőkön túli szélmalnárók céhébe. Nyugodjék békében. A malom helyen tavaly egy bozótos gaztenger közepén szétporladó vályoghalmot találtam. Így fogyatkozik a molnárság és a szélmalomok hajdanvolt sokasága.

Az orosz nyelvű szakirodalomban okunyevszki-nek nevezett, az i. e. III.-II. évezredből való műveltség hagyatéka Nyugat-Hakaszia szteppvidékéről. Földből kiemelkedő része 2,5 m magas. Alul egy istenség arca ismerhető fel. (Kunkovács László felvétele)

Hovány Lajos

TISZA- ÉS DUNA-VÖLGYI HOLTÁGAK

Dr. Pálfi Imre szerkesztésében 1995-ben *Tisza-völgyi holtágak*, 1997-ben pedig *Duna-völgyi holtágak* címmel könyv jelent meg a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium kiadásában.

Először tekintsük át a Tisza-völgyi holtágakat feldolgozó 200 oldalas munkát.

A múlt században elkezdett *folyószabályozás egyik fő célja* – olvasható a munka előszavában – *a minél nagyobb megművelhető mezőgazdasági terület kialakítása volt*, következménye pedig a folyó lezárt szakaszaiban kialakult holtágak, holtmedrek sora lett. Az „*elnevezés talán azt is jelzi, hogy ezeket a felhagyott folyószakaszokat tudatosan halálra ítélték. Sok holtág mára valóban eltiűnt, de nagy részük önálló életet kezdett, s az emberek is egyre több célra... használták ki... Napjainkban... a holtágak iránti érdeklődés már nem csak a velük közvetlenül kapcsolatban álló helyi lakosok részéről nyilvánul meg, és nem csak gazdasági célú... Mindezek olyan sajátos élőhelyek, amelyek sokszínűségük és a víz jelenléte révén igen előnyös természeti értéket képviselnek... A kiadvány... azt tűzte ki célul, hogy ráirányítsa a figyelmet arra a komoly természeti értékre, amelyet a holtágak képviselnek. Ezek nagyon sokféle igény kielégítésére alkalmasak, vagy alkalmassá tehetők. Tudni kell azonban, hogy... nem szabad, nem lehet, nem gazdaságos bármilyen holtágra bármilyen hasznosítási formát ráerőltetni. Ez a differenciálás a holtághasznosítás és a rehabilitáció alapkérdése... feltétele pedig a holtágak minél részletesebb megismerése, illetve az érintettekkel és érdeklődőkkel történő megismertetése.*

Az öt hektárnál nagyobb Tisza-völgyi, magyarországi holtágak felmérését – a bevezető szerint – a szegedi Alsó-Tisza vidéki Vízügyi Igazgatóság koordinálásával 1993-1994-ben végezték el. A munkában „*az illetékes környezetvédelmi felügyelőségek és természetvédelmi szervezetek... is részt vettek*”. Eredménye egy az Országos Vízügyi Főigazgatóság által 1994-ben kiadott szakvélemény, ami „*a holtágvédelem, illetve hasznosítás ökológiai szempontjairól, továbbá környezetvédelmi, tájvédelmi és klimatikus szerepéről*” szól.

A felmérés eredményeként a könyv az Alsó-, Közép- és Felső-Tisza 75, a Maros 1, a Hármás-, Kettos- és Sebes-Körös 44, a Berettyó 1, a Zagyva 7, a Tarna 1, a Hernád 5, a Takta 8, a Bodrog 20 és a Szamos 5 holtágát, összesen a tehát 167 holtágat mutat be. Egyenként leírja helyüket, jellemző méreteiket, feliszapoltságukat, növényzettel való benőtttségüket, feltöltési és leürítési lehetőségeiket, jelenlegi funkcióikat, környékük betelepítettségét és védettségét, valamint rögzítő tulajdonosaik, illetve kezelőik nevét. Ezeket 9 oldalnyi táblázatban is áttekinti. A holtágak megismerését a róluk készült térképek, illetve 60 színes fénykép könnyíti meg.

A bemutatott „*holtágak nagyobb része (98 holtág) az árvédelmi töltésen kívül, az e úgynevezett mentett oldalon helyezkedik el, – állapítja meg az Összefoglaló – kisebb részük pedig (66 holtág) a töltések közötti hullámtérben*”, illetve 3 holtág az ártérben van. Ezek „*összes területe 5225 hektár, melyből... a hullámtériek – beleértve az ártéri holtágakat is – 1315 hektárt tesznek ki. A holtágakban tárolt víz összes térfogata – átlagos vízháztartási körülmények között – 99 millió m³, ebből... 28 millió m³ a hullámtéri-ártéri holtágakban van*”.

Annak ellenére, hogy a „*holtágak jobb hasznosítási formái a... belvíztárolás, öntözővíztárolás és vízvezetés, halászat, horgászat, üdülés, vízisportolás*”, hasznosításuk a hullámtéri, illetve a mentett oldali holtágaknál eltérő. Az első csoportnál „*az árvízi elöntések miatt extenzív hasznosításról lehet szó. A levonuló ár hullám vize felfrissíti és feltölti ezeket a holtágakat, melyeknek elsősorban természet- és tájvédelmi szempontból van jelentőségük, növény és állatviláguk az egykori folyómenti vizes élőhelyek gazdag élővilágának megmaradt, ide visszaszorult része. A hullámtéri holtágak több ritka és védett állat- és növényfaj szinte kizárólagos előfordulásának helyei. A mentett oldali holtágaknál a hasznosítási formák mindegyike előfordul, némely holtágon egyidejűleg több, még az egymást zavaróak is (pl. halászat és üdülés stb.)*”.

A vizsgált holtágak közül 26 országosan védett, 14 pedig helyi védettséget élvez. „*A védett holtágak zöme a hullámtériek közül kerül ki*”. A könyv a nem védettek közül legalább 90-et valamilyen szintű védettségre ajánl.

„*A holtágak medrének állapotára általában az erőteljes feliszapoltság, a növényzettel való túlzott benőttség jellemző*” – olvasható szintén az Összefoglalóban, de kitér a vízminőség-vizsgálat kérdésére is.

„*Az utóbbi, közel másfél évtizedes csapadékszegény, száraz időjárás hatása igen erősen érezhető a holtágak vízforgalmában. Ez idő alatt a mentett oldali holtágak vízkészlete... erősen megcsappant... A hullámtéri holtágak vize – a korábbi időszakokhoz képest – ritkábban cserélődik ki, mivel az árvízi elöntések gyakorisága csökkent. Az említett időszak végére a holtágakban tárolt víz mennyisége az átlagosnak alig felét teszi ki*”.

A 76 oldalas *Duna-völgyi holtágak* című könyvben, ami a magyarországi szakasz holtágait tekinti át, a holtág szót is pontosítja: „*Holtágnak tekintjük azokat a holtmedreket, amelyek nem vesznek részt a folyó vízszállításában. Értelemszerűen minden mentett oldali holtmeder ilyen. Azok viszont, amelyek a hullámtéren egy bizonyos vízszint elérése után bekapcsolódnak a vízszállításba, illetve legalább az alsó végükön nyitottak, mellékágnak minősülnek. ...A holtágak és a mellékágak között éles határt nem lehet vonni, minden esetben külön-külön meg kell vizsgálni a sajátos adottságokat, azt követően kerülhet sor a besorolásra. A Duna-völgyi mellékágakról külön fölmérés készült, annak eredményei ugyancsak kiadvány formában jelennek meg*”. Más szóval a holtág „*nem vesz... részt a folyó vízszállításában*”.

A tiszaiakhoz hasonló módon itt 50 holtág kerül ismertetésre. Eloszlásuk a következő: „*a Duna mentén (beleértve a korábban a Dunából leválasztott Ferenc tápcsatorna*

menti holtágakat és a Mosoni-Duna menti holtágakat) – olvasható az Összefoglalóban – 29, a Dráva mentén 11, és a Rába valamint a Rábca mentén 10 holtág van”. 38 holtág a mentett oldalon, 11 a hullámtérben, 1 pedig az ártérben foglal helyet. A bemutatott 1772 hektárnyi területű holtágból 261 hektár „a hullámtéri holtágak területe (beleértve az egyetlen nyíltártérít is)... A holtágakban tárolt víz összes térfogata... 22,614 millió köbméter, melyből 3,972 millió köbméter a hullámtéri holtágakban van”.

A Duna-völgyi holtágak hasznosítási formái a között a „belvízszállítás... és... kisebb mértékben ipari hűtővíz tározás” is fel van sorolva.

E két könyv nemcsak a vízépítőknek izgalmas és ötletadó olvasmány.

„Végső célunk a már körvonalazódó állami támogatással 1998-ban elinduló holtágrehabilitációk értékmegőrző és értékkeremtő végrehajtásának segítése” – olvasható a dunai holtágokról szóló könyv előszavában. Ennek szinté folytatásaként a múlt év szeptember 24-26-án Kolozsvárott megtartott Kárpát-medencei vízépítők 3. tanácskozásán, a vízkészletgazdálkodási szekcióban két beszámoló hangzott el. A Tisza-völgyi holtágak rehabilitációjáról Schreffel Rudolf és Takács Istvánné, A Tisza-völgyi holtágak állapota, a rehabilitáció lehetőségei címmel pedig Fekete Endre és Balog Tamás László értekeztek. Ezek kapcsán egy javaslat is elhangzott: a holtágakat, a bennük lévő élet miatt nevezhetnénk *haloványoknak* is.

E könyveket tanulmányozva a térképeken olyan hullámtéri vagy ártéri csatornák fedezhetők fel, amelyek a kisvízi mederrel kötik össze a holtágakat. A leírásokból az is kiderül, hogy e csatornáknak a víz áradásakor a holtág felé, apadásakor pedig a folyó kisvízi medre irányába folyhat. így e csatornáknak fok-jellegük is lehet. A teljes felsorolás igénye nélkül: a Tisza mentén ilyen csatorna van például a Szolnok, Szajol és Besenyőszög közeli hullámtérben a Feketeváros-Holt-Tiszánál, aminek vízpótlása „csak megfelelő tiszai vízállás esetében lehetséges”, vagy a tiszacsegei, illetve ároktői hullámtér Miskafoki-Holt-Tiszájánál, ami közvetlen „kapcsolatban áll a Tiszával, árhullámok levonulásakor gravitációsan töltődik”, azaz a tiszatarjáni hullámtér Tiszatarjáni-Holt-Tiszájánál, amit a „Tisza árvizei töltik fel hullámtéri csatornán keresztül, szabályozhatóan, leírítása ugyanezen csatornán át történik. Funkciója: horgászat. Élővilága gazdag és változatos. Az árvízi elöntések miatt halutánpótlása folyamatos, a szukcesszió kevésbé előrehaladott, mint a mentett oldali holtágaknál. Tájképi szempontból igen szép, jellegzetes holtág. Jelenleg nem tartozik természetvédelmi területhez, helyi természeti védelem alá vonása indokolt”. A Kerülő Holt-Dunáról Pörbölly községnél (Tolna megye) viszont az is kiderül, hogy fokai vannak, vízpótlása pedig „a Duna árhullámainak vizéből és felszín alatti szivárgásból történik”. E holtágak némelyike tehát még jelenleg is úgy működik, mint a folyószabályozás előtti fokgazdálkodás mélyedései, melyeknek a neve *palé*, *halovány*, *holtág*, *morotva*, *netecse*, illetve *tó* volt.

Szótárainkban a holtág szavunk jelentése a következő: A magyar nyelv történetimológiai szótára (1970) szerint folyónevekkel összekapcsolva, például a Vág nevével,

1211-től az „elzáródás miatt... megállott vizű, megrekedt... folyóág” jelentéssel bír; a Révai Nagy Lexikona (1914) szerint a holtág „a folyónak az az ága, melynek egyik végét a folyó sodrának megváltozása következtében beiszapolta; miért is közép és alacsony vízállás alkalmával vagy kiszáradva áll, vagy ha a megelőző áradásból maradt is benne víz, ez nem folyik, hanem álló tavat képez”, de holtágnak „nevezik a szabályozó művek által elzárt ágakat is”; a Műszaki Értelmező Szótár Vízgazálkodás (1988) című kötete szerint a „holtág (morotva) a mederfejlődés vagy mederszabályozás által keletkezett elhagyott mederrész, ill. mellékág. (A vízjárástól függően lehet benne víz – de nem vízfolyás, hanem holtvíz; s ezért holtvízi meder, holtmeder)”.

Összhangban ezzel a *morotva* szó úgy a Révai Nagy Lexikona, mint az Erdélyi magyar szótörténeti tár (1997) szerint is a holtág egyik szinonimája.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában a halvány – 1485-től datálhatóan – a *holt folyóág*, illetve a *holt vízmederben keletkezett... mocsár* jelentésű; a *folyó holtágát halványnak*, illetve *halaványnak* nevezi az Új magyar tájszótár (1988); az Erdélyi magyar szótörténeti tár (1984) szerint a halvány, illetve halovány *holt folyóág*-at, azaz *mocsaras hely*-et jelent.

Mindezek alapján látható, hogy az ajánlott szakszó valójában egy régi szavunk felújítását jelenti.

Vajdaság vízügyi térképe (1971) szerint Bácskában a Duna közelében Monostorszeg (Backi Monostor) és Apatin között 3, Szond (Soma) környékén 2, Újfalunál (Novo Salo) 1, Kaboltól (Kovilj), illetve Dunagárdonytól (Gardinovci) délre 5 nagyobb, legalább 2 km hosszú holtág található; a Tiszánál Óbecsétől (Becej) északra és délre van 1-1 ilyen. Közülük a szondi, az újfalusi és a kaboli holtágak a hullámtérben, illetve az ártérben foglalnak helyet. Ezzel véleményünk szerint – még megközelítően sem merült ki az öt hektárnál nagyobb bácskai holtágak száma.

A holtágak helyének felkutatásában a fokgazdálkodás paléi is segítségünkre lehetnek. Mindannak ellenére, hogy az eredmények részletezése még az eljövendő kutatásra vár, az 1990-től közzétett kutatási eredmények alapján megállapítható: Bácskában a Duna melletti kisebbnagyobb palék száma több mint 20-ra, a Tisza mellettié pedig 10 fölttire tehető. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy jelenleg ezek egy része szintén a hullámtérben van.

Számunkra, bácskaiak számára az sem elhanyagolható, hogy a Tiszán elkészült becsei gát duzzasztása folytán, a gáttól az országhatár irányában elhelyezhető hullámtéri holtágak gravitációs vízcsereje a többihez viszonyítva könnyebben végezhető el, tehát a könyvben említett aszályos időszak hatása is kisebb lehet.

A fent említett térkép láttán gazdag holtág-„termés” sejthető Bánátban, nemcsak a Tisza és a Duna mentén, de a Bega és a Temes környékén, illetve Szerémségben, a Száva hullám-, illetve árterében is.

Mínezek alapján szükség lenne Vajdaságban is felmérni az 5 hektárnál nagyobb területű holtágakat, és a dr. Pálfi Imre-féle könyvekhez hasonlóan mind szélesebb körben hozzáférhetővé tenni azok jellemző adatait.

A SZATMÁRI FEJLESZTŐMUNKA – IV.

A Szatmár táji, a magyar és a román határ mentén mintegy negyven falut felölelő fejlesztőmunkánkkal (mint ezt legutóbb is emlegettem) útközben vagyunk. Megteremtettük a határmenti települések együttműködésének feltételeit a megoldandó feladatok közös összeállításával. Megismertettük egymással a polgármestereket a határ innenső és a túloldalán, de egyelőre csak a települések vezetőit, a vállalkozókat, az értelmiséget, a gazdákat, tehát a polgárokat még nem. Ha együtt vagyunk, valamennyien tudják, hogy mit is akarunk, de külön-külön még bizonyára másképpen beszélnek szándékaikról, hiszen a kistáji, vagy akár a regionális gondolkodás még nem természetes. Ebben az átmeneti helyzetben fogalmazzuk meg 1998 nyarán azt a PHARE CREDO pályázatot, ami a megoldásra váró feladatok, azok megvalósíthatóságának vizsgálatát (és különösen az emberi kapcsolatok kiépítését, a rokon jövőképek megtalálásával az együttműködő csoportok kialakulását) finanszírozta volna.

Volna.

Történt ugyanis, hogy 1998 novemberében a Túr-forrásvidéki Negresti Oasba „Szatmári Fejlesztési Konferencia” címen megbeszélésre hívtuk a program valamennyi szereplőjét, a kolozsvári magyar és a szegedi román konzulokat, a kormányzatok és a megyék képviselőjét (akik közül egyedül Loydl Tamás, a magyar Miniszterelnöki Hivatal munkatársa jelent meg), hogy a pályázati döntést megelőzően közösen összesítsük a tervezett tennivalókat. És persze azt is, hogy mit teszünk, ha szándékainkat esetleg nem támogatják. Ekkor derült ki, hogy az általunk tükör-projektként készített cselekvési terv román nyelvű variánsát nem adták be, „a tükör eltört”, ahogy a bőrvelyi (Bervenii) polgármester fogalmazta. Nem is lehet majd pénz tehát a romániai határoltal településeinek helyzetfelfrítésére, az összejövetelek és a számukra eltervezett képzések finanszírozására. Decemberben kiderült, hogy a magyar határoltal pályázatát Brüsszel díjazta, és hogy a mintegy kétszáz pályázat közül a támogatott néhány közé került. Bizonyára azért, mert jónak találták, és így bizonyos, hogy a romániai tükörprojekt is ugyanolyan jó, tehát támogatott lehetett volna, ha postázzák. Aztán (immár januárban) kiderült az is, hogy beadni egyébként beadták, csak nem az e sorozatban már többször partnerünként emlegetett Satu-Mare megyei Polgármesteri Hivatalok Szövetsége, hanem a Megyei Tanács, és nem a határmenti települések fejlesztésének partnerprogramjaként, hanem valami más célra. Az egész mintha a jereváni rádió híradása lenne: a hír igaz, csak éppen nem osztogatnak, hanem fosztogatnak, nem kenyeret, hanem pályázatot, és nem Angliában, hanem (legyünk pontosak:) Szatmárnémetiben.

Furcsa helyzetbe kerültünk. Mindeztidáig azt állítottuk, hogy Szatmár magyarországi töredéke (tehát a hajdani Ecsedi-láp környéke, a Túr mente és az Erdőhát, valamint a mi jelenlegi cselekvési terveink által nem érintett Szamosháti) csak a Romániához tartozó rokon tájjal, az odaáti Szatmárral együtt fejleszthető. Így áll helyre múltja, társadalma, gazdasága. A rokon tájakat egy régióként értelmezve helyre lehet állítani a megszünt vasúti kapcsolatokat, és a határ légiesítéseként közúti, kerékpáros és gyalogos átkelőket lehet nyitni ott, ahol most megszakad a mindkét irányból érkező út. Az Európában honos regionalitás eszméjének is megfelelően így eltüntethető a határhoz szorított kistájak zsák-jellege, végállomás-volta. Ha közösek a település-és térségfejlesztések, ha szorgalmazottak és gyámoltottak a közös vállalkozások, ha a közösen kiépített turisztikai útvonalakon megindul a vízi, a lovas, a kerékpáros forgalom, és ha mindennek eredményeképp azonos érdekek szárai kötik össze a mindkét országbéli Szatmár településeit, könnyebben érkezik a befektető, és könnyebben terem munkahely a nagyobb felvevő-és munkaerőpiacon. Az így megtalált közös érdek alapján könnyebb megvalósítani az együttes környezet-és vízvédelmet, és van miért egyeztetni a tájrehabilitációt. Az ordas eszmékbe ágyazott historikus félelmek is oldhatók. Ha (mint terveztük) közös regionális fejlesztőirodát alakítunk, ha (mint elgondoltuk) a mindkét ország megyei és fővárosi hivatalnokaiból megteremthető egy közös regionális tanács, ha (mint szerettük volna) az országhatárt átlépő közös településszövetség alakul a fejlesztési feladatok koordinálására, elkezdhető az a hétköznapi apró munka, ami a települések lehetőségeinek, de tulajdonképpen a polgárok életének megújulását jelentheti.

Nem ez történt. A határ helyett a pénz légiesült.

Valamit azonban meg kell mentsünk mindebből.

A PHARE CREDO magyarországi irodájával kötött szerződés után (várhatóan 1999 áprilisában) elkezdjük az Ecsedi-láp környéki és a Túr menti-erdőhátai települések vezetőinek továbbképzését is jelentő „Szatmári Jövőműhely” rendszeres összejöveteleinek szervezését. E fórum elé kerítjük a települések társadalmi-gazdasági adottságainak feltárásából adódó lehetőségeket, valamint az e fórumon előzőleg közösen meghatározott fejlesztések megvalósíthatóságának vizsgálati-szakértői anyagait. E fórum lesz hivatott arra, hogy a még a romániai partnerekkel közösen kitalált turisztikai fejlesztés immár csak magyarországi céljait és részleteit kijelölje, és arra is, hogy azok megvalósíthatóságáról készített elemzéseket mérlegelje, és a fejlesztés irányait meghatározza.

Ezek az összejövetelek jelentik csíráját az Ecsed-környéki települések hiányzó és megalakítandó szövetségé-

nek, hiszen Mátészalkától keletre már alig jut fejlesztési pénz, és ami koncepcióban megfogalmazódik, abban e tájnak csak a holdudvar-szerep jut. A leendő ecsedi településszövetségnek a Túr melléki-erdőháti és a Csenger-környéki települések már meglévő szövetségeivel közösen a projekt végére meg kell alakítani Szatmár-térségi fejlesztési ügynökségét.

Ezen összejövetelek során fogalmazódik meg majd a különféle, a vizsgálódásaink során felébredt érdekek szerinti civil szervezetek jellege is, amelyeknek képviselője az előbb emlegetett ügynökségben ugyancsak megoldandó. Változatlanul feladat a terület-és vidékfejlesztéssel foglalkozó megyei és országos szakemberekből álló „térségi tanács” megalakítása, amely szervezet a helyi és kistérségi szándékok, fejlesztőmunkák, beruházások háttérjének biztosítására hivatott.

Mindebből a romániai határolt településeinek nem szabad kimaradniuk pusztán azért, mert nincs miből megfizessék a magyarországi határszakasz településeinek dolgozó szakértőket. Elképzelésünk az, hogy (vezérletünkkel) ők is feltárják településeik adottságait, ők is elvégzik a közös szándékok helybéli megvalósíthatóságának vizsgálatát. Annak nincs értelme, hogy a hazai konkrét munkában érdektelenként továbbra is állandó vendégeink legyenek, hiszen feladatunk az is, hogy a magyar határolt településeinek polgármestereiből az egymásrataltságot felismerésével együttműködésre képes csapatot alakítsunk. Az már viszont értelmes és fontos dolog, hogy ha ez a társaság a fejlesztés, a közös cselekvés legkisebb közös többszöröseit meghatározta és elfogadta, szándékaikat a romániai szatmáriak által megfogalmazottakkal egyessük.

Mindez persze csak a kezdet. A jelen pályázatból finanszírozott, az előkészítést jelentő feltárómunkát a megvalósíthatónak ítélt beruházások megkezdése kell kövesse. Ekkor következnek a közösségfejlesztés szelíd technikái, amelyek immár a valamiben érdekeltté tett, a valamire vállalkozó, a valami iránt érdeklődővé vált polgárok együttes és szabad cselekvését hivatottak bátorítani. A ma még ismeretlen célú és tartalmú, de feltehetően a gyümölcstermelés, az állattartás, a termény-és termékfeldolgozás, a turizmus szolgálata körül csoportosuló embereknek meg kell tanulniuk vállalkozni, társas vállalkozásban részt venni, szövetkezet alakítani. Meg kell tanulniuk mindezek működtetését. Meg kell tanulniuk az általuk fontosnak érzett problémák megoldására egyesületeket alakítani és menedzselni. És meg kell honosítani a munkavállalói érdekvédelem kihalt formáit, az intézményi autonómia gyakorlatát, a települések társulásának, együttműködésének módjait és még sok minden mást, ami a polgári demokráciák társadalmában honos, szokásos és természetes. Mindazt tehát, ami itthon elfelejtődött.

Könnyen belátható, hogy csak a most kezdődő alapvető feltárások után következhetnek mindezek. Csak ekkorra alakulnak ki azok a stratégiák és cselekvési irányok, amelyek a mai esetlegesség helyett a tudatos tennivalót kínálják. Bizonyos azonban, hogy bár a tennivalók kezdete

a polgármesterek megerősítése, a kistérségi összefogás szorgalmazása, az emberi és a fizikai adottságok feltárása, a szándékok megvalósíthatóságának vizsgálata, a folytatás sem maradhat el: az emberekig, a polgárokig ható cselekvések.

Hosszú munka áll tehát előttünk, és gyanítható, hogy az utánunk következőknek is marad belőle.

Utóiratként nem állom meg, hogy e sorozat, és egyidejűleg az előkészületek befejeztével (hiszen legközelebb az egymásfél év múlva elért eredmények leírásával jelentkezhetem) ne jegyezsem meg, hogy mindezt az előkészítő munkát eddig a Magyar Művelődési Intézet és a Közösségszolgálat Alapítvány finanszírozta. Az Intézet e sorok írója munkabérének bizonyos hányadát és a folyamatos telefonköltiséget, az Alapítvány a további szakértők és az adminisztráció munkabéréit, tiszteletdíját, valamennyiünk utazási-és szállásköltségét, a fordítások, a sokszorosítások díjait, a román partnerek magyarországi tartózkodásának szállását és étkezését, valamint a levelezéshez szükséges postaköltséget fizette folyamatosan. Mondhatni, hogy egy vagyont költöttünk ezekre az előkészületekre. A megvalósítás (magyarországi) kezdeteit pedig, mint olvasható volt, a pályázati nyereség birtokában immár európai, brüsszeli pénzből fizetjük.

Vajon miért nincs a magyar államnak fedezete az ilyen típusú település-és térségfejlesztési munkákra akkor, amikor korábban területfejlesztési, manapság vidékfejlesztési minisztériuma van? Az e sorozatban leírt szelíd térségi fejlesztőmunkákat (szerte Magyarországon, illetőleg a határok mentén) vajon miért nem végezhetik erre kiképzett és némileg központosított is támogatott térségi közösségi fejlesztők úgy, miként a gazdajegyzők segítik az egyéni gazdálkodókat? Vajon miért nincs a határhoz közeli települések számára igénybevehető, elkülönített alap térségi, a határon túli kapcsolataik fejlesztésére? Vajon miért szükségeszerű, hogy az angolul community development-ként emlegetett, magyarul település-és közösségfejlesztésként értelmezhető tevékenység a Lajtán innen csak fizikális, csak infrastrukturális beruházást jelent? Az emberek polgárosítására, ami Nyugaton a francia forradalom óta (még ha megszakításokkal és kanyarokkal is) folyamatos, nálunk vajon még mindig nem jött el az idő?

A kérdések sorolhatók. Tudom, hogy mint eddig, ezt követően sem lesz válasz. Nagy szerencsénk, hogy ettől még tehetjük (és tesszük is) dolgunkat.

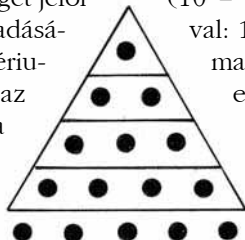
Somlósi Lajos

BEVEZETÉS AZ ÉPÍTÉSZET- ÉS GEOBIOLÓGIÁBA

– A természetes építészet alapjai –

Az ember gyakorta olyan vakon áll a legvilágosabb és legegyszerűbb dolgok előtt, mint a bőregér a napfény előtt.
(Arisztotelész)

A későbbiek megértéséhez vizsgáljuk meg először Pithagorasz *tetraktiszát*, amelyet ő az univerzum számának nevezett. A négyszintes ábrát iskolája udvarán kavicsokból rakta ki: az első négy szám, amelyek összege tíz, a tíz alatti számokat kiadja, az összes többi ezek ismétlése. Ez az ábra a Kozmosz teljességét magába foglalja. A szám, a *szent tízes* ($1+2+3+4=10$) természetesen minőséget és nem mennyiséget jelöl (10 = redukálva, azaz számjegyei összeadásával: $1+0=1$). Az idő és a tér minden misztériuma, vagyis a teremtés és a metafizika az első két szinten nyugszik, a 7 és a 12 ($3+4=7$ és $3 \times 4=12$) az idő és a tér mindenkorinak és fundamentumának és struktúrája.

A tetraktisz a három világot is jelképezi:

- A csúcson az isteni hármasság, a keresztény Szentháromság;
- A második a láthatatlan világ, ahonnan a formaalkotó törvények, a bolygók és csillagok mozgástörvényei erednek (voltaképpen cirkuláció, mert három pontra egyetlen kör illeszthető);
- A harmadik világ, ahol először jelenik meg az anyag. A négy elem és a négy égtáj.

A három világ az ember alapvető hármasságának is megfelel: test – lélek – szellem (corpus – animus spiritus).

Olvassuk most a tetraktiszt a keresztény hermetika értelmében:

- Az első világ (az első két szint) a *sarokkő*, örök és teremtetlen; a Monád, az Isten, az Egy, az Eszenciák Eszenciája, a Lét és a Nemlét egysége, a Hímnemű és a Nőnemű egysége. Mielőtt felfedné magát térben és időben, felfedi magát önmagának isteni eszenciaként láthatatlan fényben, a Diád polarizációjában, ahol a három még mindig egyet jelent.

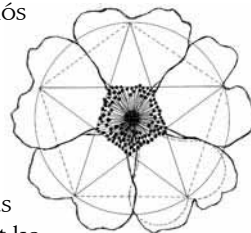
A hímnemű pólus: a Logosz, a formák forrása; a Yang; Purusha. A Teremtő, az isteni intelligencia a Fiúban, Krisztusban inkarnálódik.

A nőnemű pólus: a Materia Prima, az inspiráció; a Yin; Prakriti; Sophia. Az isteni energia Máriaiban inkarnálódik.

- A második világ (a harmadik szint) a világ lelke, teremtett, láthatatlan és halhatatlan, de nem örök. Az univerzum

- formáinak és törvényeinek; az eszméknek és az archetipusoknak; az időnek, a számoknak és a ciklusoknak (Kronosz) a fundamentuma. Spirituális energia.
- A harmadik világ (negyedik szint) a bibliai teremtés, a Logosz és a Materia Prima által teremtett, organizált szubsztancia. A térben elhelyezett, az időnek, az elmúlásnak és a ciklikus újrateheremtésnek kitett anyag, degradált energia.
- Az ötödik szint, a szabad emberi alkotás szintje. A testlélek-szellem hármasságában élő ember egy láthatatlan, Másik Világ törvényei szerint gondolkodik és cselekszik, mintha az az ő elvesztett része volna és a legbensőbb reménye az, hogy oda visszatérhessen.

Az 5 az alkímiai, vagyis a valós teremtés száma. Szimbóluma a csipkerózsa virága. Mózesnek égő csipkebokorban jelenik meg az Úr, Mária történetében többször szerepel a csipkebokor szimbóluma, a felfelé kötődés, igazodás jele. (A öt pont által meghatározott kereszt; az embrionális fejlődés öt szakasza, az öt emberfaj, az öt kontinens, stb.) Az ötödik elem, az éter adja az érzékiséget a négy elemből álló anyagnak.

Paracelsus írja: *A mikrokozmosz mindennél erősebb jele a pentagram.* Pithagorasznál az öt az eget a földdel összekötő házasság száma.

Az univerzum felépítése a számok törvényein alapszik. A teremtett világ hét szintjén lévő rendszerben minden szint átmenet a szomszédos két szint között.

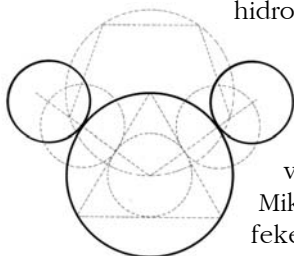
Leonardo Fibonacci (1175-1240) a számokra vonatkozó ősi tudás egy részét arab forrásokból merítve mentette át matematikai munkáiban. Hagyatékát Luca Pacioli di Borgo fejlesztette tovább 1504-ben Leonardo da Vinci által illusztrált művében, a *De Divine Proportione*-ban. Fibonacci harmonikus számsora vezet el az *isteni arányosság*-hoz, az aranymetszéshez, a Φ -hez. A számsor újabb tagjai az előző kettő összeadásával jönnek létre: **1+1=2**, **1+2=3**, **2+3=5**, **3+5=8**, **5+8=13**, **21**, **34**, **55**, **89**, stb. A sorban a szomszédos számok aránya a dimenziók szimbolikájához vezet:

I.	$1/1=1$	önmaga az Egy
II.	$2/1=2$	az univerzum polaritásának szimbóluma
III.	$3/2=1,5$	a háromdimenziós tér szimbóluma
IV.	$5/3=1,666$	a végtelen tér és idő szimbóluma
V.	$8/5=1,6$	
VI.	$13/8=1,625$	
VII.	$21/13=1,615$	
VIII.	$34/21=1,619$	
IX.	$55/34=1,617$	
X.	$89/55=1,618$	ennek redukciója: $1+6+1+8=16=1+6=7$

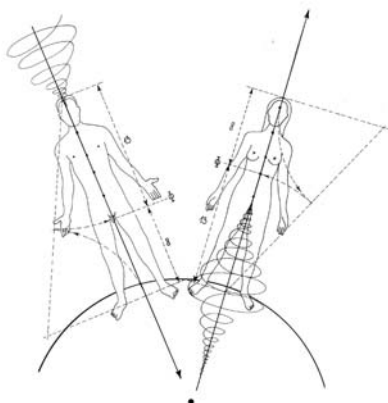
A tizedik lépéstől kezdve a három első tizedesjegy változatlan, a továbbiakkal pedig felváltva kétoldalról fokozatosan közelednek az új értékek az aranymetszés értékéhez.

A kozmosz, az ásványvilág, a növényvilág, az állatvilág és az ember is a számok ilyen törvényszerűségein épül fel. A mikrokozmosztól a makrokozmoszig, a DNS-től a naprendszerekig így működik a harmónia. Csak a legutóbbi évszázadok embere rúgta fel az isteni törvényeket, miközben saját törvényeire hivatkozott. A harmónia hiányának egyik legnyilvánvalóbb példája, a második világháború óta az emberiség ellen elkövetett bűnök egyik legsúlyosabbika a lakótelep-építés. Ha szemet hunynánk is az építési hely kiválasztása, a tájolás, az anyaghasználat negatívumai felett, akkor is ott marad a harmónia hiánya. A diszharmónia óhatatlanul a lakók és a környezet lassú leépüléséhez vezet a kozmikus és a földsugárzások természetes hullámhosszainak és minőségének káros módosításával. Egy szemléletes példával: olyan ez, mintha a rádiót két állomás hullámhossza közé állítanánk be és annak sistergését hallgatánk évtizedekig.

Az emberi lét minősége a kozmikus (C) és a földsugárzás (T) arányától függ. Ezt az életet fenntartó vibrációt vagy rezonanciát a kozmoszból a hidrogén, a földközeli szférákban az ember testének is túlnyomó tömegét adó víz molekulájában megkötött két hidrogén hordozza. Ez az információ akkor hívható elő az életet adó vízből, ha a két hidrogénatom kötése az oxigénhez egymással 108 fokos szöget zár be. A 108 fok (a természetes szerkesztéssel, vagyis körzővel előállítható) ötszög szöge! Gondoljunk Paracelsus fent idézett mondatára vagy a csipkerózsza virágára! Az ember torokcsakrája és a vállak mellső részén elhelyezkedő két mellécsakra is 108 fokos szöget zár be. A torokcsakra az ötödik csakra, a vízszintes és függőleges irányú kommunikáció energiaközpontja. Ha a két hidrogénatom által bezárt szög a 108 foknál kisebb vagy nagyobb, akkor az életé helyett betegségek vagy a halál információját hordozza. Ennek a szögnek a változásait a tudományos világ is Mikiegér-effektusnak hívja (a három fekete kör egymáshoz való viszonyáról: Miki fülel, vagy füleit lógatja).

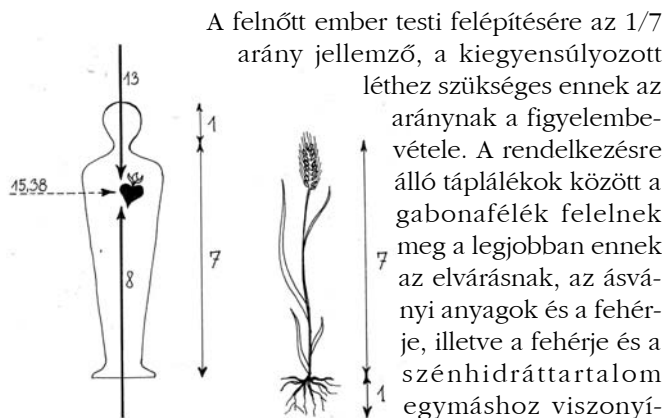
A művészettörténet több nagy alkotása a meghatározott helyzetű három kör kompozíciójára épül (Tizian: *Sírbatétel*, Van Eyck: *Turbános férfi*, El Greco: *A Szűz megkoronázása*, stb). A huszadik század beavatott mesterei közül (ilyen nagyon kevés van) Marcel Duchamp 12 évvel Disney Miki egerének születése előtt a *Moules Maliques* mintájára kijelentette: *All is Mickey Mouse* és híres rajza, a kottapapíron bicikliző figura (*Avoir l'apprenti dans le soleil* – Birtokolni az inast a Napban) éppúgy körök viszonyára épül, mint életművének számos darabja a *Csokoládémalomtól a Nagy üvegig*.

Visszatérve a kozmikus és földsugárzás néha talányos egyensúlyához, megállapíthatunk néhány meglepő dolgot: – a kétféle sugárzás egymáshoz viszonyított természetes aránya $C/T=13/8=1,62=\Phi$. A negyedik energiaközpont, a szívcsakra magasságának egy másik aránymetszéses arány felel meg, az 1,538, ami redukcióval: $1+5+3+8=17=1+7$

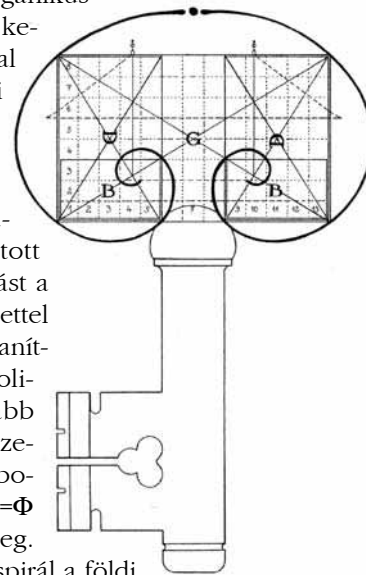
– A C/T arány a Föld magasrendű, szakrális helyein a mérések szerint meglepetésszerűen közel azonos értéket, vagy ehhez közeli minőséget ad (9/9, 6/6, 4/4, 4/3, 7/8 stb).

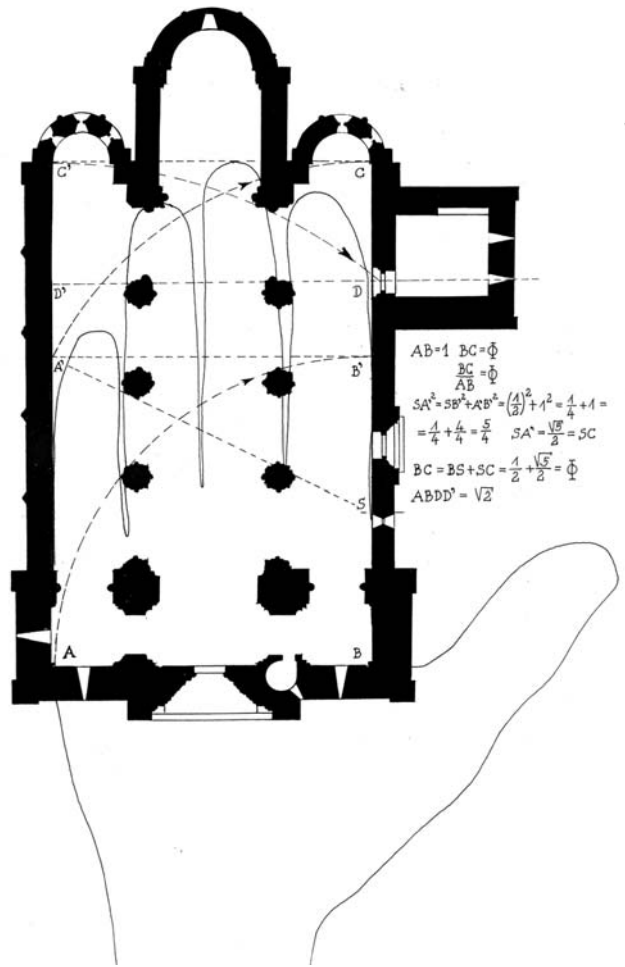
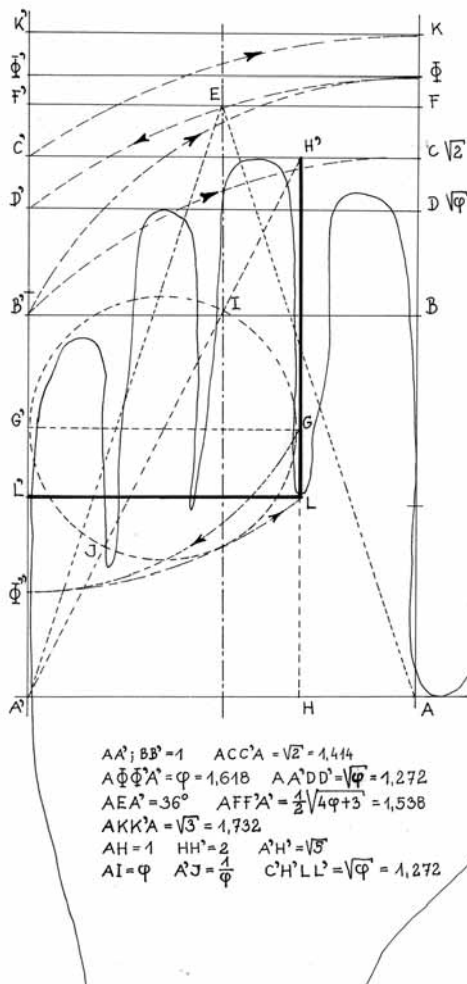
A kozmosz és a föld közötti harmonikus viszony csak a sugárzások megfelelő aránya mellett állhat fenn, csak az ezt biztosító építészeti lehet organikus, egyébként a mesterséges környezet a benne élő ember dezorganizációjához, elkorcsosulásához, az életenergiák degenerálásához vezet.

A felnőtt ember testi felépítésére az 1/7 arány jellemző, a kiegyensúlyozott létezés szükséges ennek az aránynak a figyelembevétele. A rendelkezésre álló táplálékok között a gabonafélék felelnek meg a legjobban ennek az elvárásnak, az ásványi anyagok és a fehérje, illetve a fehérje és a szénhidrát-tartalom egymáshoz viszonyított aránya a gabonafélék esetében 1/7 körül van, ezek az arányok az állati eredetű táplálékok esetében ettől teljesen eltérnek.

A természetes vagy organikus építészeti kulcsa az ember kezében van. Ezzel a kulccsal lehetősége van megnyitni a makrokozmosz és a mikrokozmosz rejtélyeit. A kézben rejtőző kulcs szimbolikájával évszázadokon át éltek a beavatott építőmesterek. Ezt a tudást a mester alázattal és tisztelettel adta át az arra rászolgált tanítványnak. A kulcs szimbolikus ábrája a legfontosabb arányokat rögzíti. A négyzetekre osztott téglalap Fibonacci számsorából a $13/8=\Phi$ aránymetszésnek felel meg. Az ezt körülölelő kettős spirál a földi (centrifugális) és égi (centripetális) energiát jelöli. A két szélső téglalap egybevágó, de oppozícióban, illetve polaritáskülönbségben van, ezt az ellentétes csavarodású spirál, valamint a kulcs tolla jelzi. A négyzetek szélső téglalapokon belüli hármass rendje (3–5–8) az építés egész méretrendjét, a részletek arányait megsabja.

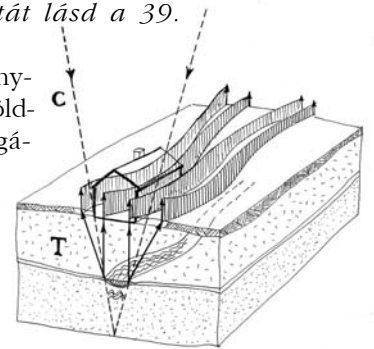

A valóság megközelítő leírásához szükséges a racionális logika és a vele koherenciában lévő relatív mezők egymásra vetítése a lét és a teremtett világ múltjának és érzékenységének figyelembevételével. Ez a modern geobiológia alapja. Itt kell felidézni a szakirodalomban németnek ismert, magyar származású Robert Endrös életművét, aki az ősi tudást korunk igényei és lehetőségei szerint egészítette ki. Fő műve *Die Strahlung der Erde und ihre Wirkung auf das Leben* (A földsugárzás és hatása az életre) címen jelent meg a *Paffrath* kiadónál, majd franciául (*Le rayonnement de la Terre et son influence sur la vie*) az *Edition du Signal* kiadónál. Biofizikai szempontból világos, áttekinthető, racionális magyarázatait a hivatalos tudomány évtizedeken át elutasította. A biofizika számára a látható és nem látható világ, az én és a kozmosz közötti kapcsolat nem lehet más, mint mérhető sugárzás és rezonancia. Ez a komplex sugárzás egyértelműen hat az érzékekre, a tudatalattira és az „infra-tudatra”, azaz a génekben kódolt örökségre. A kozmikus sugárzás számunkra fontos részének akadálytalanul kell behatolnia az anyagba, a föld mélyébe és mi sötétségünkbe is. Ezek a sugárzások viszonylag könnyen meghatározhatók, mert az atmoszféra három hullámhossz-tartományt enged át az elektro-magnetikus spektrumból. A kozmo-tellurikus sugárzás (a kozmikus sugárzás és a szekunder fény által gerjesztett földsugárzás) első tartománya a látható fény hullámsávja, ami az ibolyától (0,38 mikron) a vöröség (0,75 mikron) terjed. A második az infravörös tartományon belüli spektrum (6-

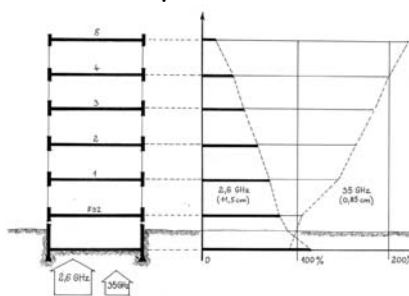
60 mikron). A harmadik a mikrohullámok tartománya (2-3 centimétertől 2-3 méterig). *A hullámhosszak lapzártá után érkezett táblázatát lásd a 39. oldalon.*

A földkéregbe legkönnyebben az úgynevezett földhangok hullámhosszúságával rendelkező sugarak (2-3 centimétertől 100 cm-ig) hatolnak be. Ezek a fényszerűen viselkedő mikrohullámok csak a radar (1943) és a drótnélküli telefon (1960) kifejlesztésével párhuzamosan kerültek a tudományos vizsgálódás látómezejébe, ma pedig már jóformán minden háztartásban, van mikrohullámú sütő ami 2,45 GHz-en (~20 centiméteres hullámhosszon) működik. Endrös mérései és megállapításai éppen a 0,6-6 GHz, vagyis az 5 és 50 centiméter közé eső hullámhosszakra vonatkoznak.

A szekunder fény a földkéregbe hatoló kozmikus sugárzás és vibráció által kiváltott reflexsugárzás, amit a földkéreg ásványainak kristályszerkezete és a földalatti vízmozgások befolyásolnak. Ezeknek a tellurikus (föld alól feltörő) erőknél a minősége függ a bolygóállásoktól és napműködéstől befolyásolt kozmikus sugárzástól; a Föld idegáramainak (mágneses mezőinek) formájától és intenzitásától, a földalatti vízmozgások formáitól, a víz minősé-

gétől és tisztaságától; a vízfolyások feletti rétegek ásványi összetételétől; a vízfolyások felett épített szerkezetek anyagaitól és méreteitől; az elektromágneses és mechanikus szennyeződésektől.

A példa kedvéért vegyünk egy többszintes, vasbeton födémekkel épített házat és figyeljük meg a műszerekkel jól mérhető fizikai hatások alakulását! Az elektromágneses földszugárzást felerősíti

minden födém Faraday-hálóként működő vasalása. A káros, 0,85-1 cm közötti hullámhosszú rezgések emeletről emeletre erősödnek, ugyanakkor a 11,5 cm körüli hasznos sugárzás mértéke fokozatosan csökken. Az ötödik emeleti, aszfaltszigetelésű vasbeton felett a hasznos földszugárzás mértéke a földfelszíni 100 százalékhoz képest 5 százalékra csökken.

A Föld, mint egy óriási kondenzátor, magjával, kérgével és mozgásával számunkra elképzelhetetlen erőket aktivizál és harmonizál. A földfelszín mágneses hálózatai közül a legismertebb, a Hartmann-háló; felfedezőjének álláspontja szerint ennek az elképzelhetetlenül nagy kondenzátornak maga a Föld a negatív, a kozmosz a pozitív pólusa. A kettő együtt hoz létre egy állandó mágneses mezőt és egy elektromos grádiens, feszültségkülönbséget, amelynek a mértéke 100-150 Volt/méter. Ez az elektromos grádiens az ember élettani folyamatainak jelentős eleme. A földön mezítláb álló emberen eszerint 100-150 Volt/méter, azaz nagyjából összesen 170-220 V halad át a feje búbjaitól az időjárástól függő mértékben. Amikor az ember fekszik, illetve alszik, az élettani funkciók „elektromosan” is pihenő helyzetben vannak. Ezért nagyon fontos a hálószoba és az ágy elhelyezése és minősége. Pihenésről szó sem lehet, csak – az egyéntől függő lassú vagy meghökkenően gyors – leépülésről 20-30 GHz frekvenciájú hálószobában vagy épületben.

A Földszugárzás frekvenciaspektruma 3-30 Herz között van, ezért egyértelmű, közvetlen kapcsolatban van az agyi elektromos folyamatokkal: β -sugárzás (10-14 Hz, ébrenlétben), α -sugárzás (7-10 Hz, a tudatos és tudatalatti kommunikációban), γ -sugárzás (4-7 Hz, alvó állapotban), δ -sugárzás (3 Hz, mély álomban). A 7 Hz-es frekvencia szinkronizálja a Föld és a kozmosz, valamint a jobb és bal agyfélteke közötti kommunikációt. Az 5 Hz-es frekvencia a növényvilág, a 3 Hz-es pedig az ásványvilág vibrációs rendszerével van kapcsolatban. A kozmoszal harmóniát teremtő, kódolt információt hordozó elektromos mechanizmus teljesen figyelmen kívül hagyták, amikor kifejlesztették napjaink elektromágneses technikáit, amelyek körülvesznek bennünket és a természetes életmódot fokozatosan és rendszeresen rombolják.

Európában a hálózati elektromos áram 220 voltos és 50 Hz frekvenciájú. Vagyis valójában $220 \times 1,414 = 311$ V egy irányban, két irányban összesen 622 V feszültségről van szó a természetes 100 V helyett. A mesterséges, bennünket mindenütt körülvevő feszültség tehát hatszorosa

a természetes értéknek. Az élet alapfunkciói a 3-5-7 Hz frekvencián zajlanak. Az 50 Hz az 5 egész számú többszöröse, a folyadék rezonancia természetes 5 Hz-es értékével rezonanciába kerül, annak fázisait eltéríti (víz, vér, nyirok, egyéb testnedvek). Az amerikai 60 Hz a természetes 3 Hz-es értéket befolyásolja, az ásványvilág fázisait torzíttja el (csontrendszer).

A Földön a geomagnetikus rendszer szállítja és osztja el a természetes energiát. A Föld energiarendszere érzékeny organizáció a kis- és nagysűrűségű információk között. A hálós energiarendszereknek két jellemző csoportjuk van kétfajta információ hordozására.

1. A globális hálórendszerek, mint amilyen a Hartmann-háló is. A civilizációs befolyások miatt eredeti, a természettel szinkronban lévő állapota gyakorlatilag megszűnt, energiája stagnál, vagy oppozícióba kényszerül. A Hartmann-háló meridiánjainak, „vonalainak” szélessége 21 centiméter, ami megegyezik a hidrogén hullámhosszával. A hidrogén által hordozott információ a megzavart hálórendszerekből nem vehető fel.

2. A szakrális hálórendszerek a napfelkeltevel fixálódnak és aktiválódnak, mert a Nap a legfőbb energia-információs generátoruk. A szakrális hálók bolygónk szellemi energia-információit közvetítik. Az általuk hordozott szellemi energia a kozmikus fejlődés szerves része, amelynek átadását a civilizációs károk súlyosan zavarják.

Javasolok egy egyszerű gyakorlatot, amellyel mindenki ellenőrizheti, hogy milyen mértékben vagyunk elzárva élettani működésünk természetes kozmikus szinkronizációjától. A kísérlet Schumann német kutató húsz éve folyó vizsgálatain alapul, amelyek az atmoszféra felől érkező sugárzások hatásaira irányulnak. Álljunk kissé szétvetett lábakkal úgy, hogy két kezünket tenyérrel felfelé fordítva kissé behajlított könyökkel lazán magunk elé tartjuk. Próbáljuk csukott szemmel testileg és lelkileg minél jobban ellazítani magunkat, szabaduljunk meg a terhes és parazita gondolatoktól. Figyeljük meg a testünkben keletkező ritmust, valóban el tudunk-e lazulni, vagy növekszik-e bennünk a feszültség? Figyeljük meg kezünk viselkedését, a harmadik csakra, a *napfonat* vonzásába kerülnek-e, vagyis a mellünk felé fordul a tenyerünk, vagy ellenkezőleg, az alkar és a kezek ritmikus mozgásba kezdenek? Ha a hely, ahol állunk, a természetes sugárzások árnyékába esik, *zárva van*, akkor a kezek önkéntelenül a napfonatra záródnak, ha a hely *nyitott*, akkor a kezek rezgése a Schumann rezonancia jelenlétét jelzi. Ilyen helyet már a természetben is alig találunk, az élet természetes energiamezőiről csak a kivételes, magasrendű helyeken szerezhetünk pozitív tapasztalatot.

(A szerkesztőségnek nem állt módjában és szándékában a cikkben hivatkozott számszerű értékek ellenőrzése, ahogy a megszokottól eltérő módon és összefüggésekben alkalmazott kifejezéseknek a tudományos szakirodalom szóhasználatával való összehangolása sem. Bízunk benne, hogy az eredeti szöveg helyenként elkerülhetetlennek bizonyult megkurtítása nem csonkította a mondanivalót.)

Galántai Ágnes

ISMERJÜK MEG A SZABAD GONDOLATOT

1998 elején Makovecz Imre egy beszélgetés vége felé költői kérdést intézett feltételezett olvasóihoz az *Országépítő* első oldalain. A beszélgetés azzal indult, hogy számára mit jelent ma visszatekinteni 1848-ra.

...*És rá lehet jönni, hogy a gondolkodás olyan univerzális folyamat, amely lehetővé teszi, hogy az emberek megértsék egymást. Lehetővé teszi a testvériséget. Lehetővé teszi, hogy minden porcikájában közölhetővé váljék valami ember és ember között, ami egyébként titok maradna.*

...*Az emberek, akiknek a tudati fejlődéséből kizárták a századforduló szellemi forradalmának például ezt a felfedezését, létrehozták azt informatikailag... Tehát létrejött fizikailag valami (Internet), ami a századforduló szellemi útjának karikatúrája.*

...*Meddig lesz képes a tévé megakadályozni, hogy az emberek beszélgessenek egymással abban a hitben és azzal a tapasztalattal, hogy itt egy világ beszélget a másik világgal? Tehát fölemelni a személyes kapcsolatot arra a mítikus szintre, ahová való.*

Ugyanez év január 3-án a Kós Károly Egyesülés további alapító tagjai fiatalabb társaikkal együtt megvalósították egy megérlelt gondolatukat és ragyogó ünnepséggel nyitották meg a Bláthy Ottó utcában a Szabad Gondolatok Házát: *egy olyan szellemi-fizikai teret, ahol az emberek félelem nélkül együtt tudnak lenni.*

A szertartás az emberi találkozás lehetséges útját ismételte, a magányos vándorlás útvesztőin át *a szellem napvilágáig*, ahonnan a másik világ újra felfedezhető. Szervezők és vendégek némán jártrák végig égő gyertyáikkal az utat, s jelölték ki végül sok apró lánggal, hogy minden kereső megtalálhassa. Elindult egy újabb lehetőség története, a megnyilatkozási alkalomra váró szellem még egy aprócska reménysugara.

A Házzal egy időben született a folyóirat, a *Szabad Gondolat*, hogy felismerés és cselekvés szabadságát elősegítse. Sem a Ház, sem a lap nem a szokásos módon született. Ezekben nem egy határozott, egytörekvésű társaság programjának kellett helyet adni. Semmi pontos elképzelés nem létezett, amelyhez igazodniuk kellett volna. Főnt, és lent égtájai szerint tájékozódtak talán az alapítól, s nagyon mélyen befelé kellett figyelniük ahhoz, hogy egy ilyen hely hiányát és szükségességét felismerjék.

A semmiből teremteni meg a lehetségest *országépítő lelki-letű* emberekhez méltó feladat. A lehetséges felmutatásával tettekre mozdítani a homályból elvagyódó embereket; milyen gazdag is ez a nap erőben, milyen kiapadhatatlanok forrásai!

Felhangzott tehát egy megszólítás azokhoz, akik a szellemi szabadságot létkérdésnek tekintik és létrejött egy intézményes forma, egy szociális -materiális alap, *mert a szellem forma nélkül tehetetlen* – ahogyan Kálmán István fogalmazta. És lassan, nagyon lassan és tapogatózva elindult a forma apránként történő kitöltése. Mint barlang üregében az alakuló cseppkövek, már tapinthatók az emlékeink:

Kísérlet, hogy az egyoldalúságában halálra vált tudományba életet leheljünk; a spirituális kémiai foglalkozó Hauschka csoport bemutatója az atmoszférikus kereszt elemeiről (C,H,O,N)

Kísérlet, hogy a gyakorlatnak sértődötten hátat fordító művészetet az elidegenedésből visszaédesgessük: a Szkarabeusz művészeti csoport bemutatója.

A Pagony iroda tagjainak segítségével ismerkedés a tájjal, a fákkal, a természet jelenségeivel – és a mindezekről bennünk élő előítéletekkel, a magunk alkotta természettel.

Jakob Streit tollpihe könnyűségű kezei, amint eleven állatok sokaságát varázsolja elénk: ezüstös halacszkákat, félelmetes farkasokat és rút kiskacsákat, akik otthonosan fészkelődnek a Szkarabeusz műhely tanulmányképei és plasztikái között.

Elizabeth Beringer sugárzó szemmel és finom mozdulatokkal bontja ki előttünk a világ legszebb pityangját. Azután ugyanazzal a vigyázó hozzáértéssel és óvatossággal mutatja meg; hogy hallgatói hányféle láthatatlan szállal kötődnek a világ erőforrásaihoz, táplálkozásunk milyen rejtélyes kölcsönhatásban áll a környezet fizikai, lelki és szellemi tartalmaival.

Vasárnaponként Ita Wegman euritmia-előadására készülve a tér erőit tapogatja itt néhány ember, melyet viharként vagy pataként töltenek meg egyegy játék során.

A természetes mozgás szép alapmozdulatait formálják a Bothmer gimnasztika művetői.

Emberi mozdulatok, találkozások, gondolatok, örömök. Melegek, tiszták, játékosak, őszinték, mindenki számára megismerhetőek. A folyóirat minden fényes pillanatot leképez, továbbad, feljegyez. Követi a csoportok munkáját, bemutatja, egymáshoz közelíti a távolabb állókat, Lehetőséget kínál minden olvasójának. A különálló egységek kapcsolódási pontjait mutatja, s a felismert összefüggésekből újabb és újabb gondolatokat inspirál.

Gyermekek és felnőttek neveléséről, önmagunkról és a világban való helyünk kereséséről szólnak az írók: Elgondolko-dunk gyermekeink fejlődésének törvényszerűségein, azon, hogy építhető-e tanterv ezekre a felismerésekre és milyen nevelő és nevelési forma volna a megfelelő. Tudjuk, hogy a gyakorlat a nevelésben is, de a közösségi élet és az alkotó munka más területein is szinte elkerülhetetlenül harcok sorozatával jár. Mindenütt múlt és jövő kísérleteit és kísértésait kerülgetjük. A fantáziátlan-ság szolgálalkúságának és a bürokratizmus szorításának felismerése ugyanúgy segíthet, mint a bátorság és elszántság felidézése. A társadalom gazdasági, jogi és szellemi területein az egyéni készületlenség áll szemben az emberi méltóság igényével. A szellem szabad kibontakozása a társadalmi elmozdulás alapfeltétele, ezért különszámot szenteltünk ezeknek a gondolatoknak.

A Szabad Gondolatok Háza szellemi forrásaként a Rudolf Steiner alkotta antropozófiát tekinti. Tudjuk, hogy gondolataink világában nem a másik szemályéről, hanem az igazságról van szó, és azt is, hogy ebben a szférában szellemi harc, konkurencia uralkodik, s nincs kímélet. A szellemi szabadság a másképp gondolkodók szabadsága; és az én szabadságom, hogy a másik gondolataival, ha ő azokat nyilvánosságra hozta, megküzdjek. De aki ebbe a házba belép, a másik méltóságát tiszteletben akarja tartani. Szeretettel várunk mindenkit: címünk: Budapest VIII., Bláthy Ottó u. 41.

Itt található az Ita Wegman Alapítvány, a Szabad Gondolat című folyóirat kiadója is. A Ház programjáról felvilágosítást, a lapból és az alapítvány egyéb kiadványaiból Kádas Ágnes-től lehet rendelni a 303-7746-os telefonszámon.

A tavaszi szám főszereplője a vállalkozó, a vállalkozás lesz. Somogyi Tibortól megtudhatjuk, hogyan született meg benne a felismerés, hogy vállalkozása csak abban az esetben teljesértékű, ha a szakmunkások képzését is saját feladatának tekinti. Elizabeth Behringer egy szellemi vállalkozás létrejöttével és működésével ismert meg, olvashatjuk majd Henry Fordnak, a vállalkozók példaképének tekintett amerikaiak egyszerű, világos gondolatait, amelyek ugyanolyan józan irányt szabnak a ma vállalkozóinak; mint a századforduló szabadversenyében.

A Szabad Gondolat szerkesztősége minden kedves olvasójának gondolatokban és tettekben gazdag ezredfordulót kíván.

H Í R E K

A SZÓFIAI MAGYAR KULTURÁLIS INTÉZET kiállítást rendezett a Kós Károly Egyesülés munkáit bemutató fényképes tablókából. Az Egyesülést a megnyitón Sáros László képviselte.

DÉVÉNYI SÁNDOR építészeti kiállítását februárban Besztercebányán, a Közép-Szlovákiai Építészszövetség székházában rendezték meg.

KARÁCSONY SÁNDOR KÖR néven alakult meg a Magyarok Világszövetségén belül a karácsonyi pedagógia szellemének elterjedését segíteni szándékozó szervezet. Miklóssy Endre és Juhász Zoltán szervezésében rendszeres előadásokra és azt követő vitaestekre kerül sor. Az eddigi rendezvények: Miklóssy Endre: *A „másik ember” filozófiájának alapjai*, Megyesi Tamás: *A „magyar észjárás” érvényesülése a hagyományos magyar építészetben*, Kunszt György: *Nemzeti törekvések a magyar építészetben*, Juhász Zoltán: *Hogyan örökíti meg a nép zenei hagyományát?*, Dobos Krisztina: *Nevelési és képzési értékek összhangja a magyar közoktatásban*, Lóránt Ferenc: *Vidéki körzeti iskolák együttműködésének „bokor” modellje*, Kürthy Sándor: *A nagyszentmiklósi 2.sz. korszak ábrázolásainak szimbolikája*. A közeljövőben tervezett előadások: *A sztyeppei művészet szimbolikája*, *Az organikus művészet alapjai*, *Fizikatörténet a karácsonyi fejlődéslelektan tükrében*, *A magyar népmese*, *Az erdélyi népzene sajátosságai*, *Hamvas Béla kapcsolódása a magyar szellemhez*, *A magyar forradalom spirituális dimenziói*, *Magyar nevelés*. Az előadások időpontjáról a Magyarok Világszövetségének Semmelweis utcai székházában lehet érdeklődni.

AZ EURÓPA-UDVAR alapkövetételére február 23-án került sor Révkomáromban. Takács Péter építészmérnök, építési vállalkozó kezdeményezésére a komáromi Klapka téren álló Zichy palota hátsó udvarába kerül középkori jellegű, 29 kis épülettel körülvett tér, amelyen minden ház egy-egy európai nemzetet képvisel az egyes tájegységeknek megfelelő építészeti stílusjegyeit hordozva. A tervet Litomericzky Nándor komáromi építész készítette az erre a célra létrehozott Atelier Európa építésziroda munkatársaival, Varga Péterrel, Marczell Zoltánnal, Méhes Annával, Mátyus Zoltánnal és Papp Tamással. Az ünnepségre a tervet részletesen ismertető négy nyelvű kiadvány készült.

Az Európa-udvar északnyugati és délkeleti homlokzata; egymás után az alábbi országok házaival: Izland, Wales, Skócia, Írország, Anglia, Dánia, Norvégia, Finnország, Hollandia, Belgium és Svédország – valamint: Szlovákia, Magyarország, Oroszország, Spanyolország; mögötte a Vatikán, Olaszország, Svájc, Liechtenstein, Románia.

A HEGYVIDÉKI HELYTÖRTÉNET GALÉRIA (XII. Városmajor utca 16) bemutatta Anthony Gall Kós Károly munkásságát bemutató tárlatát, melyet ezuttal ismét néhány újdonság egészített ki, például az óbudai parókia eredeti ólomüveg ablakai. A kiállítást Entz Géza, az Országos Műemlékvédelmi Hivatal elnöke nyitotta meg és Salamin Ferenc, a vándoriskola titkára mondott köszöntőt.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Megdöbbenve tapasztaltam, hogy a meghívó szerint én itt most köszöntőt kell hogy mondjak. De kit köszöntök? Csak egyvalakit lehet.

Köszöntöm Kós Károlyt, aki biztos vagyok benne, hogy itt áll közöttünk és nagy érdeklődéssel figyeli – na nem a saját kiállított munkáit, hiszen azt mi figyeljük, mi tekintjük etalonnak –, hanem a mi életünket, ténykedésünket. Vajon tanultunk-e abból amit tett, a sikereiből, a kudarcaiból, a hazája, népe iránti szeretetéből, az „éjszaka két órai bátorságból”, a földhözragadt és a legmagasabb szellemi összepárosításából.

Ő látta amikor 83-ban, diákként – mivel az egyetemen semmit sem hallottunk Kósról – nyolcan-tizen több hónapig kutattuk életét és könyvet csináltunk róla. Egy óriási világ tárult fel előttünk, amely azóta is egyre szélesedik.

Ő azt is látta, ahogy ugyanebbe a mély kútba esett bele Tóni barátunk, akinek a gyűjtése van itt a falakon kirakva, s aki Ausztráliából ideröppenne már tíz éve kutatja életét és többet tud róla mint bármelyikünk.

Ő azt is látta, amint tíz éve hét nagynevű építész és irodáik megalakították a Kós Károly Egyesülést, amelynek azóta már több mint húsz cég a tagja; és intézménnyé alakították Makovecz Imre javaslatára a már többféle formában működött építész-mesterképző magániskolát, *Vándoriskola* névvel. Kós azt is figyeli, ahogy azóta fiatal építészek, akik olyan mesterektől szeretnének tanulni mint Makovecz, Dévényi, Ekler, Jankovics, Farkas Gábor, Nagy Tamás, Kund Ferenc, egyetem után elvégzik három éves iskolánkat, félévenként vándorolva egyik mestertől a másikhoz, egyik városból a másikba. Kézben pályázaton vesznek részt, építészekről tartanak előadásokat egymásnak, vándorkönyvben gyűjtik munkáikat, s zárófeladatként saját tervezésű házuk épül, melynek sikere esetén diplomát kapnak az Egyesüléstől.

Kós Károly arra is emlékszik, hogy Ő még beszélt és kezet fogott Lechner Ödönnel, s hogy a 70-es években Makovecz és Csete jártak nála és kezet fogtak és beszélgettek vele, és én beszélgettem és kezet fogtam Makovecz-cel és Csetével, s kezet fogok a vándorokkal – és néha beszélgetek is velük –; és ebben a mi kézfogásunkban tehát benne van Lechner és Kós keze is, velem együtt

három-négy kéz fog kezét az ifjú építészekkel, és nagyon meg kell támaszkodni egy ilyen kézfogásnál, hogy az ember hátra ne essen.

Károly bátyánk! Ki itt állsz közöttünk!

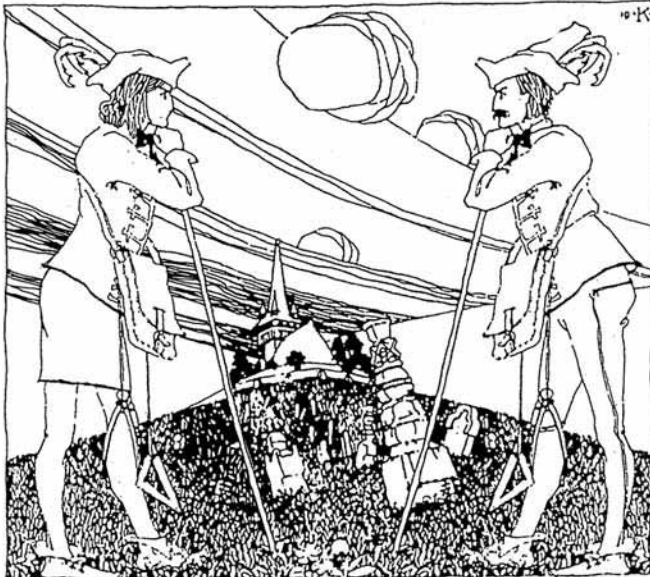
Jelentem tisztelettel: tíz éve csináljuk „jól-rosszul” mesterképzőnket, a Vándoriskolát. Vannak eredmények és vannak kudarcok. Tesszük dolgunkat „ahogy lehet”. Próbáljuk átadni kézfogásod, életed, harcod a saját képre építésről; harcod a szétszórt kövek összeszedéséért, harcod a külföldmajmolás ellen, harcod a kárpát-medencei népek régi egymással-találkozásáért, harcod a nagy tudású magyarság ismét önmagáralálásáért. Mesterünk vagy, nagyobb, mint amilyen mesterei próbálunk mi lenni a vándoroknak.

Jelentem: már hölgyek is művelik az építészet nehéz mesterségét, s vándorló építész önarcképed kissé átrajzolták: Károly mellett Karola is a képbe került.

Károly bátyánk!

Továbbra is tekints le ránk odafentről, sőt állj itt mellettünk, s bár „nem siránkozunk, élünk”, az égieknél továbbra is járj ki néha egy kis támogatást, segítő sugárzást, szárnyshugást.

Köszönettel: a titkár úr.

Kós Károly grafikájának felhasználásával készült rajz: készítették L. Balogh Krisztina és ifj. Lőrincz Ferenc – vándoriskolás korukban.

A POZSONYI ÉPÍTÉSZETI GALÉRIA bemutatta Pásztor Péter építészeti kiállítását, amelyet Makovecz Imre nyitott meg.

A MAGYAR KULTÚRA NAPJA alkalmából január 22-én került sor *A régiók találkozója* című rendezvényre a Magyar Kultúra Alapítvány székházában. A találkozót a Kós Károly Egyesülés építészeti fotókiállításával kísérte, amelyet Mezei Gábor belsőépítész, a Magyar Művészeti Akadémia tagja nyitott meg:

„Voltak időszakok és voltak elképzelések, amelyek szerint a művészettörténet meglehetősen egyenletes folyamat, ahol pontosan lehet tudni, mi a korszerű, az éppen aktuális, és mi az elavult. Sokáig úgy tűnt, egyértelmű a XX. századi avant-garde vezető szerepe, s mindaz, ami nem tartozik ebbe a fogalomkörbe, másodrendű, felejténi való. Magam is hajlamos voltam elfogadni ezt az álláspontot, ma már azonban valószínűbbnek tartom azt, hogy párhuzamos folyamatok történnek, és azok hol egymástól függetlenül, hol egymásra hatva, átfedésekkel élnek, ezeket a tendenciákat azonban igen nehéz a jelenben pontosan felismerni.

Hadd mondjak két bizarrnak tűnő példát: az évtizedeken át lenézett eklektika számomra egyértelmű előfutára a szürrealizmusnak és a posztmodernnek. A másik: a diktatúrák művészete, vagyis a szocreál bizonyára hatott a pop-art megszületésére. Tehát nyílt és rejtőzködő folyamatok egyaránt hatnak, akár észrevesszük éppen, akár csak utólag.

Ami a magyar építészet e századi történetét illeti, szintén meglehetősen kacskaringós az út. Lechner Ödön, aki kétségtelenül az egyik legfontosabb csúcspont, olyan közegben dolgozott, amely egészen más eszméket vallott magáénak – majd hamarosan megjelent a korai modernizmus, a Bauhaus, és a második világháborúig tartotta magát, néhány nagyszerű teljesítményt produkálva, hogy rövid szabadság-időszak után átadja helyét a kötelező szocreálnak a diktatúrában. Ami számomra meglepő, hogy eleinte kitűnő építészek is hittek benne; egy egyetemes, klasszikus stílus lehetőségében, holott nyilvánvaló volt, hogy itt nem művészeti stíluskérdések, hanem a politikai elnyomás módozatai a meghatározók: az igazság elfedése. Úgy tűnt tehát, hogy a nyugaton virágzó modernizmus az egyedül üdvözítő – és amikor megkezdődött itt az enyhülés, az építész-társadalom boldogan szabadult meg a díszektől, hogy átadja magát egy meglehetősen sivár modernizmusnak, amit nagyon korszerűnek tartott, és amit én ma bátran merek snasszizmusnak nevezni.

Ennek a snasszizmusnak a kellős közepén kezdett kibontakozni a hatvanas években valami más, amiről később kiderült, hogy ez az organikus építészet; ezt ma az egész világ tudja és elismeri. A gyökerei szerteágazóak, lechneri tényezők, Rudolf Steiner, de a magyar népi építészet is éppúgy előfutára, mint az eklektika is, sőt a nagy stíluskorok, a neo-stílusok szintén. Úgy gondolom tehát, hogy ez az építészet valóban képes egy olyan szintézisre, amely a megelőző korszakoknak nem volt sajátja. Kiemelkedő teljesítmények mindig voltak, vannak, lesznek. A szeniális egyén ehhez elég. De nagy maradandó stílus, mint a gótika vagy a kubizmus arra is képes, hogy az átlag számára magas színvonalú lehetőséget teremtsen – és ez hallatlanul fontos. Kérem, gondolják át ezt a lehetőséget, amikor tanulmányozzák a Kós Károly Egyesülés építészeti fotókiállítását.

CHRISTO 1998 őszén a svájci Riehen mellett egy park erdőit csomagolta be. Az eredetileg egy évesre tervezett akció néhány hét után véget ért. Szerencsére a természet védelmére felhívó műalkotásról be tudjuk mutatni Gerle Anna felvételét.

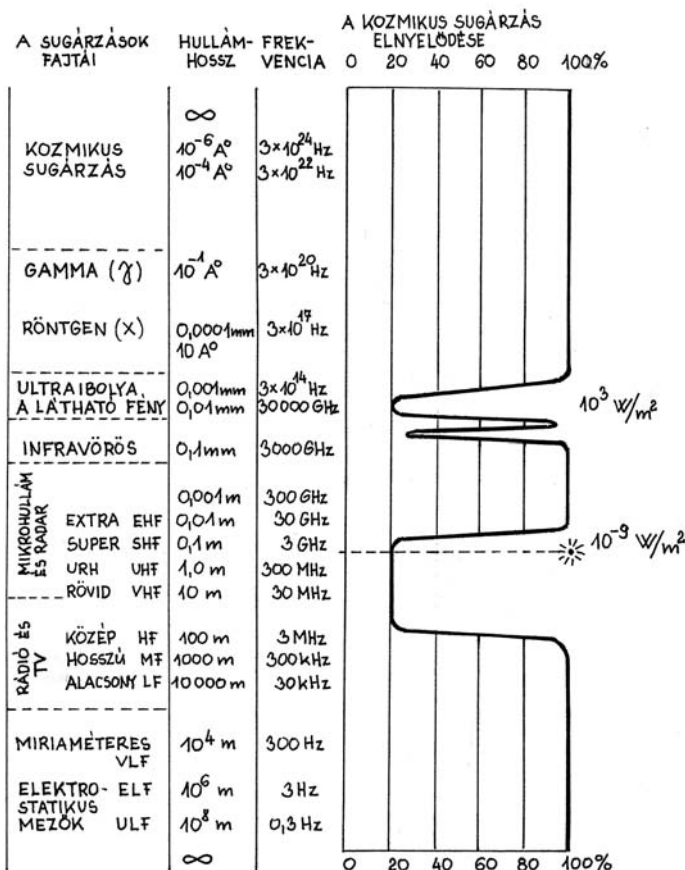
Ótörök kőember Tuva nyugati részén, Kara-hol falu határában. Nem ritka az ilyen fallikus forma: Az áldozóhelyen az ősökre emlékeztek, és itt ülték meg oromünnepüket is. (Kunkovác László felvétele)

FENNÁLLÁSÁNAK 10. ÉVFORDULÓJÁT ünnepli idén a Kós Károly Egyesülés. Ebből az alkalomból a tagszervezetek és az egyesülés egyéb intézményei saját tíz éves tevékenységüket bemutató kötetet állítanak össze és egy vándorkiállítás keretében is bemutatják munkáikat. A kiállítás először március 15-én, Csengerben mutatkozik be az egész napos ünnepség részeként, amikor a város átveszi a városfejlesztésben elért eredményeiért kapott Hild érmet. A további bemutatók színhelyei: áprilisban Esztergom és Szerencs, májusban Nyíregyháza, júniusban Sopron és Pécs, júliusban Balatonkenese, augusztusban Tokaj, szeptemberben Jászberény. A kötet az októberi, budapesti, a Műegyetem aulájában sorra kerülő kiállítás idején jelenik meg. Az ezt követő kiállítások színhelyei még nem rögzítettek, a programban magyarországi városokon kívül szerepel Kassa, Pozsony, Dunaszerdahely, Kolozsvár, Csíkszereda, Szabadka, Drezda és Hannover is.

A VÁNDORISKOLA is kiállítássorozattal emlékezik meg fennállásának tíz évéről. A vándorkiállítás az építészkutatással foglalkozó egyetemeken és főiskolákon (Debrecen, Győr, Pécs, Budapest) kerül bemutatásra április és május folyamán. A vándoriskola és az egyes vándorok tevékenységét ismertető anyag egyúttal az idej felvételi pályázatra jelentkezni szándékozók számára is tájékoztatást nyújt. A felvétellel kapcsolatos bármilyen felvilágosításért Salamin Ferenchez lehet fordulni a 201 0579-es telefonszámon.

Somlói Lajos tanulmányához: az elektromágneses sugárzások számára a földi légkör csak három úgynevezett *ablaka* átlátszó.

A bojárszki sziklavészetek Hakasziában a nemezsátor és a gerendából emelt, de ugyancsak kör alaprajzú épületek egyidejű előfordulását bizonyítják.

KUNKOVÁCS LÁSZLÓ Balogh Rudolf-díjas fotóművész és néprajzkutató 1998 nyarán két hónapot töltött Dél-Szibériában. Utazásának költségeihez a Kós Károly Egyesület is hozzájárult, amivel a kivételes értékű, évtizedek óta következetesen végzett gyűjtőmunka és az élő, de ismeretlen hagyományokat bemutató kiállítások iránti elismerését fejezte ki. (Február elején a Vigadó Galériában volt látható a *Táltoserő* című fénykéпкиállítás, azt megelőzően az Országos Műemlékvédelmi Hivatalban az ötörök kőembereket bemutató kiállítás.) A gyűjtőútról készülő részletes beszámolót későbbi lapszámunkban fogjuk ismertetni, most néhány képpel csak a szerző rövid összefoglalóját adjuk közre.

HAKASZOK ÉS TUVÁK KÖZÖTT DÉL-SZIBÉRIÁBAN

A néprajzi gyűjtőút módszerei ma már egészen mások, mint korábban. Kezdetben a tárgyak, az elmozdítható emlékek összegyűjtése és birtoklása volt a cél. A fényképezőgéppel felszerelt mai néprajzi gyűjtőtől távol áll a zsákmányszerző hajlam. Őt a valóságos élethelyzetek, a miértek érdeklik, az eseményeket meg nem zavarva a fényképezés technikájával lehet megörökíteni és hazahozni. Eddig tíz, leginkább egyszemélyes, hátizsákos expedíció van mögöttem. A legutóbb két hónapot töltöttem (ennél kevesebb időre nem érdemes ilyen vidékre utazni) Dél-Szibéria különleges tájain alig ismert, török nyelvű törzsek között.

Korábban a kis lélekszámú népek lakhelyeit, mint autonóm területeket ismertük a részletesebb szovjet térképekről. Az utóbbi években az Orosz Föderáció köztársas-

ságaivá váltak. Tuva Köztársaság Mongólia északi szomszédja. Az ottani emberek vallása, öltözködése, szokásai, díszítőművészete átítatódott a mongol hatástól. A táj is olyan, mintha Mongóliában járnánk és hasonlóképpen ritkán lakott.

Északnyugati szomszédjuk a Hakasz Köztársaság. A Jenyiszey mentén elterülő Minuszinszk-Abakáni medence mikroklímája az őskor óta kedvező életfeltételeket biztosít, mindig sűrűn lakott terület volt. Ötezer esztendeje jelentős kultúrák bölcsője és őrzője. A sztyepp telisteli van régi kőemlékekkel, ez a régészek igazi paradicsoma. Kutatótúton elsősorban sziklarajzokat, ötörök kőembereket, ősi és mai áldozati helyeket, a mai életmódban fellelhető hagyományokat fényképeztem.

(A címlapon: ötörök faragvány a tuva főváros, Kizil múzeumában. A kőemberek állandó motívuma a kézben tartott csésze. A borító II. oldalán: a VI.-VIII. század között faragott ötörök kőember Nyugat-Tuvában, a borító III. oldalán: fent tipikus *obó* Tuva hegyvidékén. Általában az utak legmagasabb pontján, a hágókon található szent kőrakások. A tuvák hite szerint itt meg kell pihenni és az áldozat jeléül újabb követ tenni a halomra. Lent áldozóhelyek Tuva déli részén, Szamagaltaj falu határában. Erdős vidéken nem kőrakás, hanem rudakból emelt gúla a tisztelet tárgya. A botokra szalagot kötnek az elhaladók. Hátsó oldal: Mugur Szargol vidékéről való sziklavészetek. A valószínűleg dús agancssal ábrázolt totemállat a mi csodaszarvasunk bronzkori párhuzama.)

Kunkovács László

KUNKOVÁCS LÁSZLÓ DÉL-SZIBÉRIAI KÉPEI (szöveg a 40. oldalon)

KUNKOVÁCS LÁSZLÓ DÉL-SZIBÉRIAI KÉPEI

